

Neque monachi extra monasterium degant*

Αλέξανδρος Λιαρμακόπουλος
Διδάσκων (ΠΔ 407/1980) Δ.Π.Θ.
(alexanderliarm@gmail.com)

1. Μοναχισμός. Ως ιδιαίζουσα μορφή εκκλησιαστικής ζωής¹ ο μοναχισμός² ανάγει τις ρίζες του στην Καινή Διαθήκη, ενώ ήδη στα πρώτα έτη του Β' αι. μαρτυρείται ή αφιέρωση χριστιανών στην εν τῷ κόσμῳ ἄσκησι. Ἡ ἐμφάνιση μοναχῶν³ ὅμως καὶ ἡ βαθμιαία ἐξάπλωσι τοῦ μοναχισμοῦ τοποθετεῖται στὸ τέλος τοῦ Γ' αι. καὶ κυρίως μετὰ τὴν κατάπαυσι τῶν διωγμῶν. Ἀπὸ τὸν Δ' αι.⁴ πάντως ἡ πολυμορφία⁵ τῆς ἀναχωρήσεως θεσμοθετεῖται καὶ ἀποτυπώνεται σὲ κανόνες, οἱ ὁποῖοι ἔλκουν τὴν καταγωγή τους στοὺς γενάρχες τοῦ μοναχισμοῦ, Παχώμιο (†346) καὶ Ἀντώνιο (†356), τοὺς πολιστὲς τῆς αἰγυπτιακῆς ἐρήμου⁶ καὶ

* Εὐχαριστίες ὀφείλονται πρωτίστως στὸν Ὁμ. Καθηγητὴ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου ΕΚΠΑ Σπ. Τρωϊάνο γιὰ τὶς πολύτιμες συμβουλές του καὶ τὴν ἀνεκτίμητη συμβολή του στὴν καθοδήγησι τῆς παρούσης ἐρευνας, ὅπως καὶ στὴν Καθηγήτρια Ἱστορίας Δικαίου καὶ Κοσμήτορα τῆς Νομικῆς Σχολῆς ΔΠΘ Μαρία Γιούνη, στὴν Διευθύντρια Ἐρευνῶν ΕΙΕ/ΠΕ (Τομέας Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν) Μαρία Λεοντοῖνη καὶ στὸν Ἀν. Καθηγητὴ Βυζαντινῆς Φιλολογίας ΔΠΘ Γρ. Παπαγιάννη γιὰ τὴν πολυμερῆ βοήθειά τους, καθὼς καὶ στὴν Δρ. Βυζαντινῆς Φιλολογίας ΔΠΘ Ἀναστασία Νικολάου καὶ στὸν ὑπ. Δρ. Ἱστορίας Δικαίου ΕΚΠΑ Β. Κόλλια γιὰ τὶς εὐστοχες παρατηρήσεις τους, ἀλλὰ καὶ στὴν Δρ. Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας καὶ Διδάσκουσα (ΕΔΒΜ20) ΕΚΠΑ Ειρήνη Κασάπη γιὰ τὴν ἀνέρευσι πηγῶν ὑλικοῦ στὴν δυσπρόσιτη ρωσικὴ βιβλιογραφία καὶ στὸν ὑπ. Δρ. Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας LMU Μονάχου Κ. Παπαναστάσι γιὰ τὴν ἀποστολή δυσέρετων βιβλίων.

¹ Περὶ τῆς σχέσεως μοναχισμοῦ καὶ Ἐκκλησίας, ὅπως διαφαίνεται ἐκ τῆς λειτουργικῆς παραδόσεως, βλ. Schmemmann A., *Ἡ Ἐκκλησία προσευχομένη (Εἰσαγωγή στὴ Λειτουργικὴ Θεολογία)*, (μτφρ. Δ. Τζέρπος), ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα, 2003, σ. 166 κέξ.· Φουντούλης Γ., *Λειτουργικὰ θέματα*, I, Θεσσαλονίκη, 1977, σ. 16, 21-24· Μεταλληνὸς Γ., *Δοκίμια ὀρθόδοξης μαρτυρίας*, ἐκδ. Ἄθως, Ἀθήνα, 2011, σ. 191-203.

² Βιβλιογραφικὴ ἀνασκόπησι τοῦ μοναχισμοῦ: *Νεοελληνικὴ βιβλιογραφία περὶ μοναχισμοῦ*, ἐκδ. Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα, 1972.

³ Boumazhnon D., *Μοναχός ἐστι...: μία ἐρευνα στὶς ἀπαρχές τοῦ ὄρου*, (μτφρ. Ν. Καββαδάς-Β. Τσακίρης), ἐκδ. Θεσβίτης, Θήρα, 2004· Judge E., «The earliest use of monachos for monk (P. Coll. Youtie 77) and the origins of monasticism», *Jahrbuch für Antike und Christentum* 20 (1977) 72-89.

⁴ Λεονταρίτου Β., «Πληροφορίες ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου στὶς ἀγιολογικὲς πηγές τοῦ Δ' αι.», *Analecta Atheniensia ad Ius Byzantinum spectantia*, [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte–Athenener Reihe, 10], Athen-Komotini, 1997, σ. 30-42 (§5)· Φυτράκης Α., *Τὰ ιδεώδη τοῦ μοναχικοῦ βίου κατὰ τὸν Δ' μ.Χ. αι. ἐπὶ τῇ βάσει ἀγιολογικῶν πηγῶν*, Ἀθήνα, 1945.

⁵ Γερομίχαλος Α., *Ὁ μοναχικὸς βίος*, ἐκδ. Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη, 1981, σ. 20 κέξ.

⁶ Στέκας Βαρθολομαῖος, *Μηγαῖα*, V (17/01), Βενετία, 1895, σ. 134: «...τὰς πόλεις ἐκένωσας καὶ τὰς ἐρήμους ἐπόλισας...» (πβ. s.v. «Τοὺς θορύβους τοῦ βίου καταλιπών», Follieri He., *Initia Hymnorum Ecclesiae Graecae*, IV, [Studi e Testi, 214], Città del Vaticano, 1964, σ. 284)· Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας, *Βίος Ἀντωνίου*, 14.7: «...ἡ ἐρημος ἐπολίσθη ὑπὸ μοναχῶν

θεμελιωτές τοῦ ἀναχωρητικοῦ καὶ τοῦ κοινοβιακοῦ ἀντιστοίχως συστήματος⁷. Στὰ μέσα τοῦ Δ' αἰ. ὁ μοναχισμὸς ἐντοπίζεται ἤδη στὴν Παλαιστίνη, Συρία, Μεσοποταμία, Μ. Ἀσία, Κωνσταντινούπολη⁸ καὶ λίγο μεταγενέστερα στὴν Δύση⁹.

Τὴν μεγαλύτερη ὥστόσο διάδοση θὰ σημειώσει τὸ μοναχικὸ σύστημα τοῦ Μ. Βασιλείου (†378)¹⁰, τὸ ὁποῖο θὰ διαβιβασθεῖ καὶ στὸν δυτικὸ χριστιανισμὸ μέσῳ τοῦ Ρουφίνου (†410) καὶ τοῦ ἐκ Νουρσίας Βενεδίκτου (†547)¹¹. Ὁ μετριοπαθὴς ἀσκητικὸς βίος, ἡ ἀποφυγὴ τῶν ἐνθουσιαστικῶν τάσεων, ἡ ἰσορροπία θεωρίας καὶ πράξεως¹², ἡ κοινωνικὴ προσφορὰ τῶν μονῶν¹³ καὶ ἡ ἔνταξη τῶν μοναχῶν στὴν τοπικὴ ἐκκλησία δημιούργησαν τὶς κατάλληλες προϋποθέσεις, ὥστε νὰ ἐπικρατήσει ἡ βασιλειανὴ μοναχικὴ ὀργάνωση, χωρὶς βεβαίως νὰ ἐκλείψουν παντελῶς

ἐξελεθόντων ὑπὸ τῶν ἰδίων καὶ ἀπογραψαμένων τὴν ἐν τοῖς οὐρανοῖς πολιτείαν...», SC 400.174³¹⁻³³. Meinardus O., *Monks and monasteries of the Egyptian deserts*, Cairo, 1999, σ. 1 κέξ.

⁷ Περὶ βίου καὶ ἔργων Παχωμίου καὶ Ἀντωνίου βλ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία*, II, §40, σ. 155-163, καὶ §54, σ. 183-191. Hägg T., «The life of St. Antony between biography and hagiography», *The Ashgate research companion to byzantine hagiography*, I, Farnham, 2011, σ. 17-34.

⁸ Hatlie P., *The monks and monasteries of Constantinople (ca. 350–850)*, Cambridge, 2007. Vööbus A., *History of asceticism in the Syrian Orient*, I-II, [Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium. Subsidia, 14], Lovanii, 1958-1960. Beck H., *Ιστορία τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας στὴ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία*, I, [Βιβλιοθήκη βυζαντινῆς ἱστορίας καὶ φιλολογίας, 3], ἐκδ. Βασιλόπουλος, Ἀθήνα, 2004, σ. 133-141. Florovsky G., *Οἱ βυζαντινοὶ ἀσκητικοὶ καὶ πνευματικοὶ πατέρες*, (μτφρ. Π. Πάλλης), ἐκδ. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη, 1992, σ. 205 κέξ.· περὶ οἰκονομικοκοινωνικῶν παραμέτρων τῶν ἀπαρχῶν τοῦ μοναχισμοῦ βλ. Jones A., *The Later Roman Empire (284-602)*, Oxford, 1964, σ. 929-933. McGuckin J., «Monasticism and monasteries», *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, Oxford, 2008, σ. (611-629) 616.

⁹ Περὶ τοῦ χαρακτῆρος τοῦ δυτικοῦ μοναχισμοῦ βλ. Ἀγουριδῆς Σ., *Μοναχισμὸς*, ἐκδ. Ἑλληνικὰ Γράμματα, Ἀθήνα, 1997, σ. 137-157. σημεία δὲ συγκριτικῆς θεωρήσεως βλ. ἐν Brown P., *Ἡ κοινωνία καὶ τὸ ἅγιο στὴν ὑστερὴ ἀρχαιότητα*, (μτφρ. Α. Παπαθανασοπούλου), ἐκδ. Ἄρτος Ζωῆς, Ἀθήνα, 2000, σ. 171-198. Beck H., *Ἡ βυζαντινὴ χιλιετία*, (μτφρ. D. Kurtović), ἐκδ. MIET, Ἀθήνα, 1990, σ. 285-315. Bury J., *History of the Later Roman Empire from the death of Theodosius I to the death of Justinian*, I, London, 1923, σ. 386.

¹⁰ Περὶ τῆς μοναστικῆς ὀργανώσεως τοῦ Βασιλείου Καισαρείας βλ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία*, II, §86, σ. 361-363 καὶ 406-407 (βιβλιογραφία). Ζήσης Θ., *Μοναχισμὸς*, [Πατερικά, 5], ἐκδ. Βρυέννιος, Θεσσαλονίκη, 1998, σ. 41-46.

¹¹ Περὶ τοῦ Ρουφίνου καὶ τοῦ Βενεδίκτου βλ. Ἰωαννίδης Φ., *Ἐκκλησιαστικὴ γραμματολογία τῆς Δύσης*, [Collecta Academica, 6], ἐκδ. Ὀστράκον, Θεσσαλονίκη, 2014, σ. 128-130 καὶ 141-144 ἀντιστοίχως.

¹² Amand D., *L'ascèse monastique de saint Basile*, Maredsous, 1948. Morison E., *St. Basil and his Rule: a study in early monasticism*, London, 1912.

¹³ Φυτράκης Α., *Οἱ μοναχοὶ ὡς κοινωνικοὶ διδάσκαλοι καὶ ἐργάται ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ*, [Βιβλιοθήκη Ἀποστολικῆς Διακονίας, 31], Ἀθήνα, 1950.

καὶ οἱ ἄλλες μορφές μοναστικοῦ βίου, ὅπως διαφαίνεται ἀπὸ τὴν ἐπιβίωση ὅλων αὐτῶν τῶν συστημάτων στὸ Ἅγιον Ὄρος¹⁴.

Πλὴν τῆς ἤδη θεμελιωθείσης ἐκκλησιολογικῆς σχέσεως τοῦ μοναχοῦ πρὸς τὸν ἐπίσκοπο¹⁵, οἱ προϋποθέσεις καὶ ὁ τρόπος μοναχικῆς ἀσκήσεως, καθὼς καὶ ἡ ἐσωτερικὴ ζωὴ τῆς μονῆς, θεσμοθετήθηκαν μὲν συνοδικῶς ἀλλὰ μὲ ἄκρα διάκριση· αὐτὸ τὸ πνεῦμα ἐλευθερίας ἀπέναντι στὴν ὀργάνωση τῆς μοναχικῆς ζωῆς διαφαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀποφυγὴ τῆς Ἐκκλησίας νὰ συντάξει ἢ νὰ ἐπικυρώσει συνοδικῶς μοναστικούς κανόνες¹⁶. Ἡ σταθερὴ ὁμως *de facto* ἐφαρμογὴ τους (κυρίως τοῦ Μ. Βασιλείου, οἱ ὅποιοι συνετάγησαν ἑλληνιστί) καὶ τὸ κῦρος τῶν συντακτῶν τους ὀδήγησε ὄχι μόνον στὴν ἀπόδοση σεβασμοῦ ἀλλὰ καὶ στὴν ἀξίωση τηρήσεως αὐτῶν τῶν ἀσκητικῶν διατάξεων¹⁷, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν βεβαίως τμῆμα τῶν πηγῶν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου¹⁸.

2. Μοναχός. Ὁ περικλυτὸς αὐτοκράτωρ Ἰουστινιανὸς στὶς *νεαρές διατάξεις* του¹⁹, διὰ τῶν ὁποίων περιέβαλε μοναχικὰ θέσμια μὲ κῦρος δικαίου πολιτειακοῦ, περιγράφει τὴν πολιτεία τῶν μαρτύρων τῆς συνειδήσεως²⁰ σημειώνοντας χαρακτηριστικῶς ὅτι ὁ *μονήρης βίος* καὶ ἡ

¹⁴ Περὶ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ ἡσυχασμοῦ ἐπὶ τῆς ἀναβιώσεως τοῦ ἀναχωρητισμοῦ βλ. Μεργιαλῆ-Σαχᾶ Σ., *Γράφοντας ἱστορία μὲ τοὺς ἀγίους: ἀπὸ τὴν κοινωνία τῶν ἀγίων στὴν κοινωνία τῶν Παλαιολόγων (1261-1453)*, ἐκδ. Ἡρόδοτος, Ἀθήνα, 2014, σ. 43 κέξ.

¹⁵ Πολυζωΐδης Κ., *Ἐκκλησιαστικὲς πηγὲς ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου – Ὁρθόδοξος μοναχισμός*, ἐκδ. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη, 1991, σ. 222-232.

¹⁶ Παπαδόπουλος Σ., *Μοναχισμός*, ἐκδ. Ἀποστολικὴ Διακονία, Ἀθήνα, 1999, σ. 123-125.

¹⁷ Φρεαρίτης Κ., *Περίπλους Μακεδονίας καὶ Ἐλάσσονος Ἀσίας (1846)*, ἐκδ. Ἐκάτη, Ἀθήνα, 2003, σ. 36.

¹⁸ Χριστοφιλόπουλος, *Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον*, §16, σ. 45-46· Τρωϊᾶνος-Πουλῆς, *Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιο*, §1.2.3, σ. 35 *in fine*. Περὶ τῶν ἀρχαίων μοναχικῶν θεσμίων βλ. Πετρακάκος, *Μοναχικοὶ θεσμοί*. Ἐμμεση συνοδικὴ παραπομπή (καὶ ἀναγνώριση) στοὺς μοναχικοὺς κανόνες μαρτυρεῖται ὑπὸ τῆς Πενθέκτης Συνόδου (κανῶν 40): «...*χρὴ ἡμᾶς ...τὸν παραδοθέντα ἡμῖν παρὰ τῶν πατέρων... φυλάττειν ὄρον* (sc. Βασίλειος Καισαρείας, *Ὅροι κατὰ πλάτος*, 15.4 [ΒΕΠΕΣ 53.170³⁻⁵])...», ACO II.2.4.40²⁹⁻⁴¹. Βλ. Λιαρμακόπουλος Α., «*Ἱερὺς καὶ μοναχός*», *Digesta* (2016) §4 σημ. 37.

¹⁹ Περὶ *νεαρῶν διατάξεων* τοῦ Ἰουστινιανοῦ βλ. Τρωϊᾶνος, *Πηγές*, §3.2.4, σ. 127-133. Περὶ δὲ τῆς ἐπὶ τοῦ μοναχισμοῦ νομοθετικῆς πολιτικῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ βλ. Hasse-Ungeheuer A., *Das Mönchtum in der Religionspolitik Kaiser Justinians I.*, [Millennium-Studien, 59], Berlin, 2016· Gerostergios A., *The religious policy of Justinian I and his religious beliefs*, Michigan, 1974, σ. 434-454· Idem, *Justinian the Great: the emperor and saint*, [Institute for Byzantine and Modern Greek Studies], 1982, σ. 168-175· Alivisatos Ha., *Die kirchliche Gesetzgebung des Kaisers Justinian I.*, Berlin, 1913, σ. 98 κέξ.

²⁰ Πβ. Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας, *Βίος Ἀντωνίου*, 47.1: «...*καὶ ἦν ἐκεῖ καθ' ἡμέραν μαρτυρῶν τῇ συνειδήσει καὶ ἀγωνιζόμενος τοῖς τῆς πίστεως ἄθλοις*...», SC 400.262⁴⁻⁶· Hieronymus, *Epistulae*, 3.5 καὶ 108.31: «*cotidianum martyrium*», Labourt J., *Saint Jérôme: Lettres*, Paris, I (1982), σ. 15¹⁵, καὶ V (1955), σ. 200⁵⁻⁶ ἀντιστοίχως. Πβ. Κορακίδης Α., *Ἡ Ἀγιολογία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, II, ἐκδ. Παναγόπουλος, Ἀθήνα, 2008, σ. 159-165. Ὅπως τελοῦνταν παννυχίδες ἐπὶ λειψάνων μαρτύρων, ἀπὸ τοῦ Δ' αἰ. συμβαίνει τὸ αὐτὸ καὶ ἐπὶ λειψάνων μοναχῶν βλ. Φυτράκης Α., «*Μαρτύριον καὶ μοναχικὸς βίος*», *Θεολογία* 19 (1941-1948) 301-329, σ. 320.

κατ' αὐτὸν θεωρία πρᾶγμα ἔστιν ἱερὸν καὶ ἀνάγον αὐτόθεν τὰς ψυχὰς εἰς Θεόν, καὶ οὐ μόνον ὠφελοῦν αὐτοὺς τοὺς εἰς τοῦτο παριόντας, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἄλλοις ἅπασιν διὰ τῆς αὐτοῦ καθαρότητος καὶ τῆς πρὸς Θεὸν ἰκετείας παρεχόμενον τὴν πρέπουσαν ὠφέλειαν²¹. ὁ δὲ σύγχρονος τοῦ νομοθέτου βασιλέως καὶ *princeps melodorum*²² Ῥωμανὸς στοιχοῦμενος πρὸς τὴν νεαρὰ νομοθεσία²³ ἀποφθεγματικῶς στιχολογεῖ ὅτι οἱ μονάζοντες εἶναι οἱ τῶν ἀσάρκων τὸν βίον ζηλώσαντες²⁴. Οἱ μοναχοὶ κατὰ τὴν ἀκολουθία τοῦ μοναχικοῦ σχήματος²⁵ ἀποκόπτονται παντελῶς τῆς τύρβης τοῦ κόσμου, καθὼς ἡ ἀποταγή²⁶ εἶναι λύσις μὲν τῶν δεσμῶν τῆς ὑλικῆς ταύτης καὶ προσκαίρου ζωῆς, ἐλευθερία δὲ τῶν ἀνθρωπίνων καθηκόντων, ἐπιτηδειότερους κατασκευάζουσα πρὸς τὸ ἀπάρξασθαι τῆς πρὸς Θεὸν ὁδοῦ²⁷, ὥστε ὁ μοναχὸς νὰ θεωρεῖται τεθνηῶς χθονίοισι, ἐπουρανίοισι μεμηλῶς²⁸ κατὰ τὴν εὐσύννοπη ἔμμετρη διατύπωση τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, τὴν ὁποία ἀνακαλεῖ ὁ ὑπερφυέστατος²⁹ Ἰωάννης Ζωναρᾶς σημειώνοντας ὅτι οἱ τῆ μοναχικῆ ζωῆ συντασσόμενοι, ὡς τεθνηκότες τῷ βίῳ λογίζονται³⁰. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ὑπὲρ τοῦ κόσμου³¹ ἀποταγή τῶν ἐγκοσμίων

²¹ N.133pr (CIC 3.666¹³⁻¹⁸ [Reg. 1192]).

²² Pitra J., *Analecta sacra spicilegio solesmensi parata*, I, Parisiis, 1876, σ. XXVI.

²³ N.133.3: «...τοῖς... τὸν ἐν οὐρανῷ ζηλώσασι βίον», CIC 3.670¹ (Reg. 1192).

²⁴ Ῥωμανὸς Μελῳδός, *Κοντάκιον εἰς μοναχοὺς*, 53.12² (SC 283.428).

²⁵ Βάσει τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων ἡ ἱερολογία τῆς μοναχικῆς κουρᾶς ἐμφανίζεται ἀπὸ τοῦ Ε' αἰ., ἐνῶ σαφῶς ὑπονοεῖται παρὰ τῶν κανόνων τῆς Πενθέκτης Συνόδου (691/2 μ.Χ.): βλ. Zhukova, *Μοναχικὸ σχῆμα*, σ. 264 κέξ. Περὶ τοῦ λεξιλογίου τῆς μοναχικῆς κουρᾶς βλ. Βαγιακάκος Δ., «Μοναχικὸς βίος καὶ γλῶσσα», *ΕΕΒΣ* 41 (1974) 243-258, σ. 249.

²⁶ Περὶ ἀποταγῆς βλ. Zhukova, *Μοναχικὸ σχῆμα*, σ. 158-218· Κονιδάρης Ι., *Νομικὴ θεώρηση τῶν μοναστηριακῶν τυπικῶν*, ἐκδ. Σάκκουλας, Ἀθήνα, 1984, §8, σ. 97-107· Wawryk, *Initiatio monastica*, σ. 4-6 καὶ *passim*· Βασιλείου Φ., *Ποιμένας ἢ τύραννος: ὁ πατέρας στὴν χριστιανικὴ λογοτεχνία τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος*, ἐκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα, 2013, §3.5, σ. 139-155.

²⁷ Βασίλειος Καισαρείας, *Ὅροι κατὰ πλάτος*, 8.3 (ΒΕΠΕΣ 53.162³¹⁻³²).

²⁸ Γρηγόριος Ναζιανζηνός, *Ἐπη ἠθικά*, 1.212 (PG 37.538)· πβ. N.22.5: «...δοκεῖ τελευτᾶν...», CIC 3.150¹⁷ (Reg. 1109). Περὶ «θανάτου» τοῦ μοναχοῦ διὰ τῆς κενωτικῆς ἐμπειρίας βλ. Ζηζιούλας Ι., *Ἔργα*, I, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα, 2016, σ. 197-200, ἐνθα σημειωτέον ὅτι τὸ ἐπικαλούμενο (ἐν σημ. 51 in fine) γεροντικὸ ἀπόφθεγμα ἀναγράφει τὸ ἄκρως ἀντίθετο: «Εἶπεν ὁ ἀββᾶς Ἀλώνιος· Ἐὰν μὴ εἶπη ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ ἄνθρωπος, ὅτι...» (PG 65.133). Τὸ πλάσμα θανάτου τοῦ mundo mortuus κειρομένου μοναχοῦ πβ. πρὸς τὸν πολιτικὸ θάνατο τοῦ ἐλευθέρου Ῥωμαίου τοῦ μεταπίπτοντος σὲ κατάστασι δουλείας, ὁ ὁποῖος ὡσαύτως «pro mortuo habetur»: *Iustiniani Institutiones*, 3.25.7 (Krueger P., *Iustiniani Institutiones*, [Corpus Iuris Civilis, 1], Berolini, 1877, σ. 41)· πβ. Gaius, *Institutiones*, 3.153 (Seckel E. – Kübler B., *Gai Institutiones*, [BSGRT], Lipsiae, 1939, σ. 168). Περὶ capitis deminutio βλ. Πετροπούλου Γ., *Ἱστορία καὶ Εἰσηγήσεις Ῥωμαϊκοῦ Δικαίου*, ἐκδ. ΟΕΔΒ, Ἀθήνα, 1963, §52, σ. 456 κέξ.· βλ. ὅμως καὶ Μομφερράτος Α., *Κληρονομικὸν δίκαιον κληρικῶν καὶ μοναχῶν*, Ἀθηναί, 1890, σ. 88 σημ. 1.

²⁹ Βαλασαμών, ΡΠ 4.76 (πβ. ΡΠ 2.49).

³⁰ ΡΠ 2.668· περὶ τοῦ Ἰωάννου Ζωναρᾶ βλ. Τρωϊάνος, *Πηγές*, §5.7.9, σ. 353-356.

³¹ Περὶ τῆς διπλῆς τοῦ μοναχοῦ κοινωνίας, πρὸς τὸν Θεὸν καὶ πρὸς τὸν συνάνθρωπο, βλ. Εὐάγριος Ποντικός, *Περὶ προσευχῆς*, 124: «Μοναχὸς ἔστιν ὁ πάντων χωρισθεὶς καὶ πᾶσιν

ἀποτελεῖ τὴν σφραγίδα τῶν μοναχῶν, καθὼς ἀπάγει πρὸς τὴν νεκροποιὸν διαγωγὴν³², ὅπως παρατηρεῖ ὁ νομοτριβὴς³³ Θεόδωρος Βαλσαμῶν.

Κατὰ τὴν μοναχικὴν κουρὰ θεωρεῖται ὅτι συνάπτεται *σύμβασις/συνθήκη*³⁴ (*pactum*³⁵) μεταξὺ μοναχοῦ καὶ Θεοῦ, καθὼς διὰ τῶν τριῶν ἐπαγγελιῶν ὁ μοναχὸς ὑπόσχεται ὑπακοή (*votum obedientiae*)³⁶, ἐγκράτεια (*votum virginitatis*)³⁷ καὶ ἀκτημοσύνη (*votum paupertatis*)³⁸ καθιστάμενος ἐφεξῆς μέλος τῆς μοναχικῆς ἀδελφότητος. Ἄμεση

συνηρησμένος.», PG 79.1193C (πβ. Torrance A., «Individuality and identity-formation in Late Antique monasticism», *Individuality in Late Antiquity*, Farham, 2014, σ. (111-127) 114· περὶ Εὐαγρίου Ποντικοῦ (345-399) βλ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία*, II, §141, σ. 690-705· περὶ τῆς μοναστικῆς σκέψεως του βλ. Meyendorff J., *Βυζαντινὴ Θεολογία*, (μτφρ. Π. Κουμαριανός-Β. Τσάγκαλος), ἐκδ. Ἰνδικτος, Ἀθήνα, 2010 σ. 153-155)· «...ἤδη ἀπὸ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας, ἀπεκλείσθη μία «μυσταγωγική», μονιστικὴ καὶ ἀτομοκεντρικὴ μοναχικὴ ζωὴ. ...ἡ μοναχικὴ κλήση ἀπέβλεπε στὴ διττὴ κατεύθυνση: θεραπεία τοῦ Θεοῦ καὶ θεραπεία τοῦ ἀνθρώπου.», Σκουτέρης Κ., «Ὁ μοναχικὸς βίος αὐθεντικὴ πραγμάτωση τοῦ ὀρθοδόξου ἡθους», *Πρακτικὰ Πανελληνίου Μοναστικοῦ Συνεδρίου*, Μετέωρα, 1990, σ. (169-178) 170· Παπαδόπουλος, *Μοναχισμὸς* (ἔ.ἀ. σημ. 16), σ. 42, 114, 119. Περὶ τῆς ὑπὲρ τῆς πολιτείας δεήσεως τῶν μοναχῶν βλ. N.133.5 (CIC 3.674⁸⁻²³ [Reg. 1192])· ACO II.1.3.134⁴¹⁻⁴²· πβ. Mišaš, *Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον*, σ. 1002.

³² ΡΠ 2.670· περὶ τοῦ Θεοδώρου Βαλσαμῶνος βλ. Τρωϊάνος, *Πηγές*, §5.7.11, σ. 358-363.

³³ Νικήτας Χωνιάτης, *Βασιλεία Ἰσαακίου τοῦ Ἀγγέλου Β'*, 2.4 (CFHB 11/1.406⁴⁶).

³⁴ *Ἀσκητικαὶ Διατάξεις*, 33: «ὁ τὰς ἐπὶ τοῦ Πνεύματος συμβάσεις παρασπῶν», PG 31.1424B (πβ. «ὁ εἰς σύμβασιν ἐλθὼν πνευματικῆς συμβιώσεως», PG 31.1396A· «τὴν ἐπ' αὐτοῦ σύμβασιν ἀθετήσας», PG 31.1396B)· Βασίλειος Καισαρείας, *Ὅροι κατὰ πλάτος*, 14: «Περὶ τῶν ἑαυτοῦ τῷ Θεῷ καθομολογησαμένων, εἶτα τὴν ὁμολογίαν ἀθετεῖν ἐπιχειροῦντων... οὕτω χρὴ ὀραῖσθαι, ὡς εἰς Θεὸν ἐξαμαρτόντα, ἐφ' οὗ καὶ εἰς ὃν τὴν ὁμολογίαν τῶν συνθηκῶν κατέθετο... Ὁ γὰρ ἀναθεὶς ἑαυτὸν τῷ Θεῷ, εἶτα πρὸς ἄλλον βίον ἀποπηδήσας, ἱερόσυλος γέγονεν, αὐτὸς ἑαυτὸν διακλέψας, καὶ ἀφελόμενος τοῦ Θεοῦ τὸ ἀνάθημα.», ΒΕΠΕΣ 53.167²²⁻³¹· Ἐπιστολὴ 46.2⁸⁻¹²: «...αὐτὰς ἀπαρνή τὰς πρὸς τὸν Νυμφίον συνθήκας... Μνήσθητι τῆς καλῆς ὁμολογίας, ἣν ὡμολόγησας ἐνώπιον Θεοῦ καὶ ἀγγέλων καὶ ἀνθρώπων.», CUF 149.117. Βλ. *Ἀσκητικαὶ Διατάξεις*, 34.1: «...εἶτα, παριδὼν τις... τοὺς θεσμοὺς τοῦ ἁγίου Πνεύματος...· πῶς οὐχὶ τὸν λόγον τῆς ἀληθείας προδέδωκε, καὶ δεύτερος Ἰούδας γεγένηται, κατὰ τὸ ἐγχαροῦν προδιδὼς τὴν ἀλήθειαν;», PG 31.1425C· Βασίλειος Καισαρείας, Ἐπιστολὴ 44.2²³⁻²⁵: «Ὅρα οὖν μήποτε συνθήκας βουλόμενός τινων φυλάττειν παραβῆς τὰς πρὸς τὸν Θεὸν συνθήκας ἅς ὡμολόγησας ἐπὶ πολλῶν μαρτύρων.», CUF 149.111· Βαλσαμῶν καὶ Ἀριστηνός: ΡΠ 2.257-258. Πβ. δὲ καὶ «τὰς ἐν τῷ βαπτίσματι συνθήκας», PG 31.1552B· Ἰωάννης Χρυσόστομος: SC 50.145.

³⁵ Πετρακάκος, *Μοναχικοὶ θεσμοί*, σ. 161· Παναγιωτάκος, *Δίκαιον μοναχῶν*, σ. 106· Wawryk, *Initiatio monastica*, σ. 7-8. Περὶ τῆς ἐπιδόρου τοῦ ῥωμαϊκοῦ δικαίου βλ. Φουντούλης Ἰ., *Τελετουργικὰ θέματα*, I, [Λογικὴ Λατρεία, 12], ἐκδ. Ἀποστολικὴ Διακονία, Ἀθήνα, 2002, σ. 182· εἰδικώτερον δὲ περὶ τοῦ βαπτίσματος βλ. Νικήτας Δ., «Βαπτισματικὴ ἐπερώτηση – ῥωμαϊκὴ obligatio verbis», *Κληρονομία* 9 (1977) 234-245· Κοτσώνης Ἰ., «Διάλογος ἐκ τῆς κατὰ τὸν Β' αἰ. τελετῆς τοῦ βαπτίσματος;», *Θεολογία* 28 (1957) 82-90.

³⁶ Μουρατίδης Κ., *Ἡ μοναχικὴ ὑπακοὴ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ*, Ἀθήνα, 1956.

³⁷ Βλάχος Ἰ., «Ἡ παρθενία στὴν ὀρθόδοξη παράδοση», *Πρακτικὰ Πανελληνίου Μοναστικοῦ Συνεδρίου*, Μετέωρα, 1990, σ. 325-336.

³⁸ Κανὼν 6 init. Πρωτοδευτέρου Συνόδου: «Οἱ μοναχοὶ οὐδὲν ἴδιον ὀφείλουσιν ἔχειν...», CCCOGD 4.13¹· Νικολαΐδης Εὐ., *Περὶ τῆς μοναχικῆς ἀκτημοσύνης*, Ἀθήνα, 1901.

ἀπόρροια αὐτῶν³⁹ ἀποτελεῖ ἡ ἀποκοπὴ τοῦ μοναχοῦ ἀπὸ τὰ ἐγκόσμια καὶ ἡ ἀπαγόρευση ἐξόδου ἐκ τῆς μονῆς⁴⁰, ὅπου διάγει ἐργαζόμενος καὶ προσευχόμενος ἐν ἀσκήσει καὶ ἡσυχίᾳ.

Καταχρήσεις ὅμως καὶ ὑπερβολές μοναχῶν πυροδοτούμενες καὶ ἀπὸ παρεκτροπές αἰρετικῶν⁴¹ ἀνησύχησαν τὴν Ἐκκλησία, ἡ ὁποία πρὸς ἐπούλωση τῶν τραυμάτων τῆς μοναχικῆς τάξεως ὑπήγαγε (κανὼν 4⁴²) κατὰ τὴν ἐν Χαλκηδόνι Δ' Οἰκουμενικῆ Σύνοδο⁴³ (451 μ.Χ.) τοὺς μοναχοὺς ὑπὸ τὴν εὐθύνη τοῦ τοπικοῦ ἐπισκόπου (Τοὺς δὲ καθ' ἐκάστην πόλιν καὶ χώραν μονάζοντας ὑποτετάχθαι τῷ ἐπισκόπῳ...), στὸν ὅποιο ἀναθέτει καὶ τὴν μέριμνα τῶν μονῶν τῆς ἐπαρχίας του (Τὸν μέντοι ἐπίσκοπον τῆς πόλεως χρῆ τὴν δέουσαν πρόνοιαν ποιεῖσθαι τῶν μοναστηρίων.). Ὡς ἀσφαλιστικὴ δικλῖδα τοῦ ἐπισκοπικοῦ ἐλέγχου τηρήσεως τῆς ἀπαγορεύσεως ἐξόδου ἐκ τῆς μονῆς ἡ σύνοδος θεσπίζει ὅτι μόνον σὲ λίαν ἐξαιρετικὴ περίπτωσι⁴⁴ καὶ μετὰ προηγουμένη ἄδεια τοῦ ἐπιχωρίου ἐπισκόπου ἐπιτρέπεται ὁ μοναχὸς νὰ ἐξέλθῃ κάποτε τῆς μονῆς του

³⁹ Κονιδάρης, *Θεώρηση* (ἔ.ἀ. σημ. 26), §15, σ. 133-137.

⁴⁰ Herman E., «La "stabilitas loci" nel monachismo bizantino», *Orientalia Christiana Periodica* 21 (1955) 115-142.

⁴¹ Φειδᾶς, *Ιστορία* I, σ. 940-943, 945-946· Μάρκος Β., *Τὸ νομικὸ καθεστῶς τῶν πατριαρχικῶν καὶ σταυροπηγιακῶν μονῶν στὴν ἑλληνικὴ ἐπικράτεια*, [Βιβλιοθήκη Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου. Μελέτες, 6], ἐκδ. Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη, 2012, §1.1, σ. 51-54. Βλ. π.χ. τίς αὐτονομιστικὲς τάσεις τῶν Εὐσταθιανῶν: ΡΠ 3.98.

⁴² «Οἱ ἀληθῶς καὶ εἰλικρινῶς τὸν μονήρῃ μετιόντες βίον τῆς προσηκούσης ἀξιούσθωσαν τιμῆς. Ἐπειδὴ δὲ τινες τῷ μοναχικῷ κεχρημένοι προσχήματι, τὰς τε ἐκκλησίας καὶ τὰ πολιτικὰ ταράσσουσι πράγματα, περιμόντες ἀδιαφόρως ἐν ταῖς πόλεσιν, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ μοναστήρια ἑαυτοῖς συνιστᾶν ἐπιτηδεύοντες, ἔδοξε μηδένα μηδαμοῦ οἰκοδομεῖν μηδὲ συνιστᾶν μοναστήριον ἢ εὐκτήριον οἶκον παρὰ γνώμην τοῦ τῆς πόλεως ἐπισκόπου. Τοὺς δὲ καθ' ἐκάστην πόλιν καὶ χώραν μονάζοντας ὑποτετάχθαι τῷ ἐπισκόπῳ, καὶ τὴν ἡσυχίαν ἀσπάζεσθαι, καὶ προσέχειν μόνη τῇ νηστεία καὶ τῇ προσευχῇ, ἐν οἷς τόποις ἀπετάξαντο προσκαρτεροῦντες, μήτε δὲ ἐκκλησιαστικοῖς μήτε βιωτικοῖς παρενοχλεῖν πράγμασιν ἢ ἐπικοινωνεῖν, καταλιμπάνοντες τὰ ἴδια μοναστήρια, εἰ μὴ ποτε ἄρα ἐπιτραποῖεν διὰ χρεῖαν ἀναγκαίαν ὑπὸ τοῦ τῆς πόλεως ἐπισκόπου. Μηδένα δὲ προσδέχεσθαι ἐν τοῖς μοναστηρίοις δοῦλον ἐπὶ τῷ μονάσαι παρὰ γνώμην τοῦ ἰδίου δεσπότου. Τὸν δὲ παραβαίνοντα τοῦτον ἡμῶν τὸν ὄρον ὠρίσαμεν ἀκοινώνητον εἶναι, ἵνα μὴ τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ βλασφημῆται. Τὸν μέντοι ἐπίσκοπον τῆς πόλεως χρῆ τὴν δέουσαν πρόνοιαν ποιεῖσθαι τῶν μοναστηρίων.», CCCOGD 1.139-140. Βλ. Bright, *Canons*, σ. 157-165· L'Huillier, *Disciplinary work*, σ. 219-222· Ueding L., «Die Kanones von Chalkedon in ihrer Bedeutung für Mönchtum und Klerus», *Das Konzil von Chalkedon*, II, Würzburg, 1953, σ. (569-676) 600-620· Γιαννόπουλος Β., *Ιστορία καὶ θεολογία τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων*, ἐκδ. Ἑννοια, 2014, σ. 255-258· Caner D., *Wandering, begging monks*, [Transformation of classical heritage, 33], Berkeley, 2002, σ. 206 κέξ.

⁴³ Περί τῆς Δ' ἐν Χαλκηδόνι Οἰκουμενικῆς Συνόδου βλ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία*, III, §117, σ. 633-651, ἔνθα καὶ βιβλιογραφία· Μενεβίσογλου, *Εἰσαγωγή*, 227 κέξ· Grillmeier A.-Bacht He. (ed.), *Das Konzil von Chalkedon*, I-III, Würzburg, 1951-1954.

⁴⁴ «...δέον ἡ ὑφισταμένη ἀνάγκη νὰ ἐπάγῃται εἰς αὐτὸν τοῦτον τὸν μοναχὸν ἢ τὸ μοναστήριον...»: Παπαδόπουλος I., «Τινὰ περὶ τῆς ἐκ τῆς μονῆς ἐξόδου τῶν μοναχῶν κατὰ τὸ δίκαιον τῆς Ανατολικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας», *Θεολογία* 27 (1956) 295-306, σ. 303.

(...καταλιμπάνοντες τὰ ἴδια μοναστήρια, εἰ μὴ ποτε ἄρα ἐπιτραποῖεν διὰ χρείαν ἀναγκαίαν ὑπὸ τῆς πόλεως ἐπισκόπου.)· μεταγενεστερῶς δὲ ἡ Πενθέκτη Σύνοδος (691/2 μ.Χ.) θὰ ἀπαιτήσῃ (κανῶν 46⁴⁵) ὡς πρόσθετο προαπαιτούμενο τῆς ἐξόδου στοιχεῖο τὴν ἄδεια καὶ τοῦ ἡγουμένου⁴⁶ (...χρείας ἐπειγούσης, καὶ αὐτοὶ μετὰ εὐλογίας τοῦ τὴν ἡγουμενίαν ἐμπεπιστευμένου προῖέτωσαν.)⁴⁷.

Εἶχε ὥστόσο προηγηθεῖ ἡ ὑπὸ τῆς πολιτειακῆς νομοθεσίας⁴⁸ ὑπαγωγή τῶν μοναχῶν στὴν δικαστικὴ ἀρμοδιότητα τοῦ τοπικοῦ ἐπισκόπου⁴⁹ καὶ ἡ θεσμοθέτηση ρυθμίσεων περὶ τῆς ἐκ τῆς μονῆς ἐξόδου τῶν μοναχῶν⁵⁰. Τὸ φιλοτάραχον τῶν μοναχικῶν ταγμάτων φοβούμενος ἀρχικῶς ὁ Θεοδοσίος Α' (379-395) ἀπέλυσε ἓνα *rescriptum*, διὰ τοῦ ὁποίου ἀπηγόρευσε στοὺς μοναχοὺς νὰ διαμένουν ἐντὸς τῶν πόλεων καὶ διέταξε νὰ ἀπελαύνωνται πρὸς τοὺς τόπους μονάσεως (C.Th.16.3.1)⁵¹· μετὰ σύντομο χρόνο ὁμως ὁ περιορισμὸς αὐτὸς ἤρθη (C.Th.16.3.2)⁵², καθότι οἱ μοναχοὶ ἀπέδειξαν τὴν φιλειρηνικὴ διάθεσή τους. Σχετικὴ εἶναι καὶ μία διάταξη (an. 445)⁵³ τοῦ Θεοδοσίου Β' (408-450), κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ ἔξοδος μοναχῶν ἐκ τῆς μονῆς καὶ ἡ μετάβαση στὴν πρωτεύουσα πρὸς

⁴⁵ ACO II.2.4.43. Πβ. ἐκ τῶν ἀρχαίων μοναχικῶν θεσμίῶν τοὺς καν. 54-55 Παχωμίου (Boon A., *Pachomiana latina*, [Bibliothèque de la Revue d'histoire ecclésiastique, 7], Louvain, 1932, σ. 29-30).

⁴⁶ Ὁ ἡγούμενος στὶς πηγὲς ἀπαντᾷ συνήθως ὑπὸ τοὺς ἐξῆς ὄρους: προϊστάμενος ἢ πατὴρ τῆς μονῆς (*princeps/pater monasterii*), προεστώς, ἡγεμῶν, ἀββᾶς, ἀρχιμανδριτῆς (*praefectus coenobii* – θηλ. ἢ ἀρχιμανδρίτις: Ἰωάννης Ζωναρᾶς, *Βίος ὁσίας Εὐπραξίας*, 12-16, 28, 38 [Καλτσογιάννη Έ., *Τὸ ἀγιολογικὸ καὶ ὁμιλητικὸ ἔργο τοῦ Ἰωάννη Ζωναρᾶ*, [Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέτες, 60], ΑΠΘ/ΚΒΕ, Θεσσαλονίκη, 2013, σ. 512-513, 519, 522]), ἔξαρχος, ἄρχων, ἀρχηγός, κοινοβιάρχης (*dux coenobii*), καθηγούμενος, καθηγεμῶν κἄ. Βλ. deMeester, *Monachicus status*, σ. 4, 16· Πετρακάκος, *Μοναχικοὶ Θεσμοί*, σ. 56-59, 162-166· Κονιδάρης Ι., *Τὸ δίκαιον τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας ἀπὸ τοῦ Θ' αἰ. μέχρι τοῦ ΙΒ' αἰ.*, ἐκδ. Σάκκουλας, Αθήνα, 1979, §20, σ. 145 κέξ.

⁴⁷ Γκαβαρδίνης Γ., *Ἡ Πενθέκτη Οἰκουμενικὴ Σύνοδος καὶ τὸ νομοθετικὸ τῆς ἔργο*, [Νομοκανονικὴ Βιβλιοθήκη, 4], ἐκδ. Ἐπέκταση, Κατερίνη, 1998, σ. 195-196.

⁴⁸ Ueding, *Kanones* (ἔ.ἄ. σημ. 42), σ. 660-670· Sterk A., *Renouncing the world yet leading the Church: the monk-bishop in Late Antiquity*, Massachusetts, 2004, σ. 163 κέξ.

⁴⁹ C.1.4.6.2 (CIC 2.40 [Seeck, *Regesten*, σ. 295]). Πβ. Πετρακάκος, *Μοναχικοὶ Θεσμοί*, σ. 132· Παναγιωτάκος, *Δίκαιον μοναχῶν*, σ. 27 σημ. 2.

⁵⁰ Τρωϊᾶνος Σ., «Ἐπίσκοπος καὶ μοναχοί», *Ἀφιερωματικὸς Τόμος εἰς μνήμην τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χριστοδούλου Παρασκευαΐδη*, Αθήνα, 2004, σ. (441-461) 444· Πετρακάκος, *Μοναχικοὶ Θεσμοί*, σ. 128 κέξ.

⁵¹ Πβ. καν. 23 Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (CCCOGD 1.148). Βλ. Bright, *Canons*, σ. 210-211· L'Huillier, *Disciplinary work*, σ. 260-261.

⁵² C.Th.16.3 (Mommsen Th., *Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis*, I/2, Berolini, 1904, σ. 853· πβ. SC 497.216-219 [Seeck, *Regesten*, σ. 278 καὶ 280])· πβ. Πετρακάκος, *Μοναχικοὶ Θεσμοί*, σ. 130, σημ. 11, καὶ σ. 132, σημ. 15 in fine· De Giovanni L., *Il libro XVI del codice Teodosiano (alle origini della codificazione in tema di rapporti chiesa-stato)*, Napoli, 1985, σ. 69 κέξ.· Mango C., *Βυζάντιο, ἡ αὐτοκρατορία τῆς Νέας Ρώμης*, (μτφρ. Δ. Τσουγκαράκης), ἐκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1988, σ. 136.

⁵³ C.1.3.22.2 (CIC 2.21 [Seeck, *Regesten*, σ. 357]).

διεκπεραίωση ἐκκλησιαστικῆς ὑποθέσεως ἀπαιτεῖ τὴν προηγουμένη ἄδεια τοῦ ἐπιχωρίου ἐπισκόπου, μὲ τοῦ ὁποίου τὸ ἐνταλτήριο γράμμα (*litteris episcopi, cui unusquisque... obsequitur*) ὑποχρεοῦνται νὰ εἶναι ἐφωδιασμένοι. Διάταξη (an. 471)⁵⁴ τέλος τοῦ Λέοντος Α' (457-474) ἐναρμονιζόμενη μὲ τοὺς συνοδικούς κανόνες τῆς Χαλκηδόνος περιορίζει τὴν προαναφερθεῖσα πολιτειακὴ ρύθμιση ἐπιτάσσουσα ὅτι οἱ ἐν τοῖς μοναστηρίοις διατρίβοντες μὴ ἐχέτωσαν ἐξουσίαν ἐξιέναι τῶν μοναστηρίων, ὥστε ἐν πόλεσιν ἀναστρέφεσθαι, ἀφοῦ ὀρίσθηκε περὶ τῶν μοναστηριακῶν ὑποθέσεων νὰ μεριμνοῦν εἰδικοί ἐπιτετραμμένοι τῶν μονῶν, οἱ ἀποκρισιάριοι⁵⁵.

3. Ἀναγκαία χρεία. Ἐκ τῆς αὐτοκρατορικῆς γραφίδος ὡστόσο ἔλκει τὴν καταγωγή του τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ κειμένου τοῦ κυριωτέρου περὶ τοῦ μοναχισμοῦ κανόνος τῆς Δ' Οἰκ. Συνόδου, ἀφοῦ ὁ Μαρκιανός (450-457) «εἰσηγήθη τὴν διατύπωσιν συγκεκριμένων κανόνων ἀντὶ τῆς θεσπίσεως σχετικῶν νόμων»⁵⁶, ὥστε ἡ σύνοδος διαμόρφωσε τὸν κανόνα 4 δι' ἀποσπάσεως χωρίων ἐκ τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐπιστολῆς⁵⁷, ἡ ὁποία περιεῖχε τὴν βαρυσήμαντη φράση τῆς «χρείας ἀναγκαίας»⁵⁸ ὡς ἐξαιρετικῆς προϋποθέσεως τῆς ἐξόδου μοναχοῦ ἐκ τῆς μονῆς.

⁵⁴ C.1.3.29 (CIC 2.22 [Seeck, *Regesten*, σ. 417]): πβ. N.133.5pr (CIC 3.672-673 [Reg. 1192]): B.4.1.23pr (BT, σ. 122).

⁵⁵ Περὶ ἀποκρισιαρίων βλ. Λεονταρίτου Β., *Ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα καὶ ὑπηρεσίες στὴν πρώϊμη καὶ μέση βυζαντινὴ περίοδο*, [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte – Athenener Reihe, 8], ἐκδ. Σάκουλας, Ἀθήνα-Κομοτηνὴ, 1996, §5, σ. 21-66.

⁵⁶ Μενεβίσογλου, *Εἰσαγωγή*, σ. 243, ἔνθα καὶ περὶ τοῦ προσδιορισμοῦ τῆς ἐπὶ τῆς συντάξεως τῶν κανόνων συνεδριάσεως. Βλ. καὶ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Μαρκιανοῦ ἀρχιμανδρίταις καὶ λοιποῖς... μοναχοῖς: «Δέον γὰρ τὴν ἡσυχίαν ἄγειν καὶ τελεῖν ὑπὸ τοὺς ἱερέας καὶ τοῖς ἐξ αὐτῶν μαθήμασι προσομιλεῖν, διδασκάλων τάξιν ὑπὸ τῆς ἄγαν ἀυθαδείας ἑαυτοῖς ἐπενοήσατε οἱ μὴδὲ τὰ παρὰ τῶν διδασκόντων ὀρθῶς μαθεῖν ἀνασχόμενοι...», ACO II.1.3.124³⁰⁻³⁴ «...τῶν οἰκεῖν τὰ μοναστήρια καὶ τοῖς τοιούτοις προσεδρεύειν μόνον τόποις ὀφειλόντων... ἄλλ' ἑαυτοῖς τὰς προεδρίας καὶ τὰς ἱερωσύνας, ὧν ἀλλότριοι παντάπασιν πεφῆναιτε, περιποιεῖν ἐπὶ λύμῃ τῶν πόλεων ἐσπουδακότες.», ACO II.1.3.125^{15-16, 22-24} «...καταλειψάντων μὲν τὰ μοναστήρια, οἷς ὑμᾶς διὰ παντὸς προσεδρεύειν τὸ ἐπάγγελμα παρακελεύεται, τολμησάντων δὲ τοιαῦτα ἃ τῶν ἐσχάτων τιμωριῶν ἄξια καθέστηκεν. Ἐπειδὴ δὲ καὶ διδάσκειν ἀντὶ τοῦ μανθάνειν ἐπιχειρεῖτε...», ACO II.1.3.126²⁻⁵ «...παρὰ τῆς ἡμετέρας εὐσεβείας προτραπέντας... προσεδρεύειν δὲ τοῖς μοναστηρίοις καὶ ταῖς πρὸς τὸ κρεῖττον σχολάζειν εὐχαῖς σύμφωνα τῷ ἐπαγγέλματι διαπραττομένους καὶ μὴδὲνα θόρυβον παντάπασιν ἐμποιοῦντας...», ACO II.1.3.127²²⁻²⁵ καὶ τὴν ἀντίστοιχη τῆς Πουλχερίας: «...τοῖς τε μοναστηρίοις προσκαρτεροῦντες καὶ τὸν μονήρη βίον εὐλαβῶς μετιόντες...», ACO II.1.3.129⁹⁻¹⁰. Γενικῶς περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς τοῦ Μαρκιανοῦ βλ. Καραγιαννόπουλος Γ., *Ἱστορία Βυζαντινοῦ Κράτους*, I, ἐκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1986, σ. 277-280· περὶ δὲ τῆς ἀποδοχῆς τῶν συνοδικῶν ἀποφάσεων ὑπὸ τοῦ Μαρκιανοῦ βλ. τὸ ὑπ' αὐτοῦ ρηθέν: «...εἴ τι δὲν τυπώση ἢ ἀγία καὶ οἰκουμενικὴ σύνοδος καὶ ἐπιδῶ μοι ἐγγράφως, τούτοις στοιχῶ, τούτοις στέργω, τούτοις πιστεύω.», ACO II.1.3.100¹⁵⁻¹⁷.

⁵⁷ ACO II.1.2, §17, σ. [353]157¹⁻¹⁰ ἐν συγκρίσει πρὸς σ. [355]159¹⁰⁻²⁰.

⁵⁸ ACO II.1.2, §17, σ. [353]157⁸· πβ. s.v. «χρεία», Coulie B., *Thesaurus Conciliorum Oecumenicorum*, [Corpus Christianorum, Thesaurus Patrum Graecorum (CCTPG)], Turnholti,

Ὁ ὅρος βέβαια αὐτὸς ἀνακαλεῖ ἀμέσως τὸ καινοδιαθηκικὸ χωρίο τῆς *Πρὸς Τίτον* (3.14) ἐπιστολῆς τοῦ ἀποστόλου Παύλου⁵⁹, ἐνῶ χρησιμοποιεῖται εὐρέως τόσο στὴν ἐκκλησιαστικὴ, ὅσο καὶ στὴν θύραθεν φιλολογία⁶⁰. Στὴν ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία ἡ φράση *ἀναγκαία χρεία* – ἢ ὁποῖα δηλώνει τὴν ἀνάγκη, ἢ ὁποῖα παραπέμπει στὴν βία (*Ἀνάγκη ἐστὶ βίας αἰτία*.⁶¹)– σημαίνει τὴν σοβαρὴν, σπουδαία, ἀπαραίτητη⁶², πιεστικὴ, κατεπείγουσα⁶³, ἀδήριτη ἢ τὴν ἄλλως ἀνυπέρβλητη⁶⁴ ἀνάγκη. Τὴν ἐρμηνεία τῆς φράσεως διαφωτίζει ἓνα (ἀναφερόμενο μὲν σὲ ἄλλη περίσταση) χωρίο τοῦ Μ. Βασιλείου, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει «τὴν ἀναγκαίαν καὶ συγκεχωρημένην τοῦ Θεοῦ χρείαν»⁶⁵ παρουσιάζοντας τὴν ἀνάγκη ὡς λίαν ἐξαιρετικὴν, τὴν δὲ ἱκανοποίησιν αὐτῆς ἐπιτρεπομένην κατὰ παραχώρησιν Θεοῦ. Ἡ υἰοθέτησις ἐπομένως τῆς φράσεως ὑπὸ τῆς συνόδου σκοπεύει νὰ εἰσαγάγῃ στὸν περὶ ἀπαγορεύσεως ἐξόδου ἐκ τῆς μονῆς θεμελιώδη κανόνα μίαν ἐξαίρεσιν⁶⁶, ἢ ὁποῖα ὅμως ἐγγίζει ἀπειλητικῶς τὸ ἀκρότατον ὄριο τῆς (προσκαίρου πλήν ἐπιβαλλομένης) ἀθετήσεως τῶν μοναχικῶν ἐπαγγελιῶν.

Στὴν ἀσκητικὴ γραμματεία ἡ συγχωρουμένη λόγῳ ἀναγκαίας χρείας ἐξοδος ἐκ τῆς μονῆς ἐμφανίζεται στὶς *Ἀποκρίσεις Βαρσανουφίου καὶ Ἰωάννου* διὰ τῆς αὐστηρᾶς προειδοποιήσεως πρὸς μοναχόν: «*Ἀραίως δὲ εἰς τὰς ἀναγκαίας σου χρείας ἐκβαίνει, μὴ οὔσης δὲ ἀνάγκης, μὴ ἐξέλθης*

1998, σ. 119· Μενεβίσογλου Π., *Λεξικὸν τῶν ἱερῶν κανόνων*, [Νομοκανονικὴ Βιβλιοθήκη, 28], ἐκδ. Ἐπέκτασις, Κατερίνη, 2013, σ. 331.

⁵⁹ Nestle E. – Aland B. et al., *Novum Testamentum (Graece)*, Stuttgartiae, 282012, σ. 560. Βλ. Γαλίτης Γ., *Ἡ πρὸς Τίτον ἐπιστολὴ τοῦ ἀποστόλου Παύλου*, [Ἐρμηνεία Καινῆς Διαθήκης, 12γ'], ἐκδ. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη, 31992, σ. 372-373.

⁶⁰ Βλ. χωρία συγγραφέων ἐν Dibelius M. - Conzelmann Ha., *The Pastoral Epistles*, Philadelphia, 1972, σ. 152.

⁶¹ Ἰωάννης Δαμασκηνός, *Διαλεκτικά*, 68¹ (Kotter B., *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, I, [Patristische Texte und Studien, 7], Berlin, 1969, σ. 140). Βλ. σημ. 74 infra.

⁶² Βλ. καν. 46 τῆς Πενθέκτης: «ἀπαραίτητος... ἀνάγκη», ACO II.2.4.43²⁴.

⁶³ Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Κατὰ Ἰουδαίων*, 3.1: «*χρεία τις ἀναγκαία καὶ κατεπείγουσα*», PG 48.861· Σωζομένος, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, 1.12.6 (GCS 4.25¹² [:SC 306.164]). Βλ. καὶ τὴν φράση τῆς χρείας ἐπειγούσης τοῦ καν. 46 τῆς Πενθέκτης Συνόδου (ACO II.2.4.43²⁸).

⁶⁴ *Λόγος ἀσκητικός* (:11) καὶ παραίνεσις περὶ ἀποταγῆς βίου καὶ τελειώσεως πνευματικῆς: «...ἢ ἑτέρας ὁποιασοῦν καὶ ἀναγκαιοτάτης χρείας.», ΒΕΠΕΣ 53.391⁴¹. Περὶ τῆς πατρότητος τοῦ λόγου βλ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία*, II, §86, σ. 401, καὶ Geerard M. - Noret J., *Clavis Patrum Graecorum*, II, [Corpus Christianorum], Turnholti, 1975, σ. 157 (ἀρ. 2889).

⁶⁵ Βασίλειος Καισαρείας, *Ἐπιστολὴ* 22.1³³⁻³⁴ (CUF 149.53)· πβ. Morison, *St. Basil and his Rule* (ἔ.ἀ. σημ. 12), σ. 93-94.

⁶⁶ Ὅπως π.χ. παρουσιάζεται ὡς περίπτωση ἀναγκαίας χρείας ἢ ὑπὸ ἀσθενείας ἀπειλῆ τῆς υγείας ἢ τῆς ζωῆς μοναχοῦ ἐν *Σύνταγμα διδασκαλίας πρὸς μονάζοντα*, 6.1: «*Καὶ νοσῶν δὲ εἰ χρεία γένηται ἀναγκαία, λούσαι· ὑγιαίνουντι γὰρ ἱερεῖ καὶ μονάζοντι βαλανεῖον χρεία οὐδεμία.*», Batiffol P., «*Le Syntagma Doctrinae dit de St. Athanase*», *Studia patristica–Études d'ancienne littérature chrétienne*, II, Paris, 1890, σ. 126 apparatus. Περὶ τοῦ ἀμφιβαλλομένου τούτου ἔργου βλ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία*, II, σ. 321.

τὴν θύραν»⁶⁷. Ἡ ἐξαίρεση ἐπίσης αὐτὴ τῆς «ἀναγκαίας χρείας» μαρτυρεῖται ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Ἀθανασίου Α' (1289-1293, 1304-1310), ὁ ὁποῖος παραγγέλλει χρείας ἐκτὸς ἀναγκαίας μῆτε τὸν προεστῶτα μῆτε τοὺς ὑπ' αὐτὸν ἐξέρχεσθαι τῆς μονῆς⁶⁸, ὥστε νὰ μὴ ἔχουν προσηλωμένον τὸν νοῦν ἐπὶ τὴν ἔξοδον⁶⁹, γιὰ νὰ μὴ καταντήσουν περιφερόμενοι στὸν κόσμον, κατάστασις ποὺ ἀποδοκιμάζεται σφόδρα καὶ ὑπὸ τῆς ἐκκλησιαστικῆς νομολογίας, ἢ ὁποῖα χαρακτηρίζει τὰς ἐν τῇ πόλει διατριβὰς ὡς ἀναρμόστους τοῖς μοναχοῖς καὶ ἐπιβλαβεῖς σύμφωνα μὲ τὴν ὀξυτόμο γραφίδα τοῦ Δημητρίου Χωματηνοῦ⁷⁰. Ἐπιπροσθέτως σὲ ἓνα πατριαρχικὸ ἔγγραφο ἐπὶ Γαβριήλ Γ' (1702-1707) σημειώνεται ὅτι κατ' ἐξαίρεσιν συγχωρεῖται ἡ ἔξοδος ἐκ τῆς μονῆς δι' ἀναγκαίαν χρείαν (ἀσθένεια, γῆρας κττ.), ἀλλ' αὐτὴ ἢ παραχώρησις ἐπιτρέπεται οὐχ ἀπλῶς καὶ κατὰ τρόπον πλεονεξίας, ἀλλὰ μετρίως καὶ μετὰ συνειδήσεως καθαρᾶς, καὶ μὴ βλαβερᾶς προαιρέσεως, ὥστε καὶ ἀποξενοῦν τὰ τοῦ μοναστηρίου⁷¹, ὥστε δηλ. νὰ μὴ καταλήξει ὁ μοναχὸς νὰ ἀποξενωθεῖ ἀπὸ τὴν μονή του. Ἡ Δ' Οἰκ. Σύνοδος ἐπομένως θεσμοθετώντας τὸ πρῶτον περὶ τῆς ἐπὶ τῶν μοναχῶν καὶ τῶν μοναστηρίων εὐθύνης ἀνέθεσε τὴν περὶ ἐκεῖνα ἐπιμέλειαν μεγίστην τε καὶ ὡς Θεοῦ ἐφορῶντος ποιεῖσθαι⁷² –ὅπως ἀναγράφεται καὶ σὲ ἓνα πατριαρχικὸ ἔγγραφο ἐπὶ πατριαρχείας μάρτυρος⁷³ Γρηγορίου Ε' (1797-1798, 1806-1808, 1818-1821)– στὸν τοπικὸ ἐπίσκοπο, ὁ ὁποῖος μόνον ὑπὸ τῆς ἀναγκαίας καὶ ἀπαραιτήτου χρείας ἐκβιασθεῖς⁷⁴ ἐπιτρέπεται νὰ χορηγήσει ἄδεια ἐξόδου καὶ τοῦτο λόγῳ τῆς ἐξαιρετικῆς καὶ ἄλλως ἀνυπέρβλητης ἀνάγκης. Γι' αὐτὸ καὶ (σὲ ἀνάλογη περίπτωσι) ἡ φωνὴ τοῦ χρυσορρήμονος Ἰωάννου ἠχεῖ ἐπιτιμητικῶς προειδοποιώντας ὅτι ὅσοι ἐπίσκοποι δὲν ἐπέδειξαν τὴν δέουσαν ἐπιμέλειαν στὴν χρῆσι τοιαύτης ἐξαιρέσεως θὰ καταστοῦν ὑπόλογοι ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, ἀφοῦ θὰ κληθοῦν νὰ ἀποδώσουν πάντων τῶν ὑπὲρ τὴν χρείαν τὴν

⁶⁷ Βαρσανούφιος καὶ Ἰωάννης, *Ἀποκρίσεις*, 347β.20 (SC 450.366¹⁹⁻²¹)· περὶ τοῦ κειμένου βλ. καὶ Ρωμαῖος Α. (μτφρ.), *Βαρσανουφίου καὶ Ἰωάννου κείμενα διακριτικὰ καὶ ἡσυχαστικὰ*, I, ἐκδ. Ἐτοιμασία, Αθήναι, 1996, σ. 13-30.

⁶⁸ Miller T. - Thomas J., «The monastic rule of Patriarch Athanasios I», *Orientalia Christiana Periodica* 62 (1996) 353-371, σ. 362¹³⁻¹⁵ (§6)· περὶ τοῦ ἔργου τούτου βλ. καὶ Thomas J. - Constantinides-Hero A., *Byzantine monastic foundation documents*, Washington D.C., 2000, §55, σ. 1495 κέξ.

⁶⁹ Ῥωμανὸς Μελωδός, *Κοντάκιον εἰς μοναχούς*, 53.21¹ (SC 283.440).

⁷⁰ CFHB 38.262 (§77¹²⁰⁻¹²¹).

⁷¹ Δεληκάνης Κ., *Πατριαρχικὰ Ἐγγραφα*, II, Κωνσταντινούπολις, 1904, σ. 459.

⁷² Miklosich F.-Müller J., *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, V, Vindobonae, 1887, §8.12, σ. 220.

⁷³ Ζήσης Θ., *Ὁ πατριάρχης Γρηγόριος Ε' στὴν συνείδηση τοῦ γένους*, ἐκδ. Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη, 1986, σ. 32-35.

⁷⁴ Βασίλειος Καισαρείας, *Περὶ πλεονεξίας*, 4 (Courtonne Y., *Saint Basile: Homélie sur la richesse*, Paris, 1935, σ. 25¹¹). Περὶ τῆς βίας βλ. σημ. 61 supra.

ἀναγκαίαν εὐθύνας καὶ λόγον..., ὡς οὐ δεόντως κεχρημένοι τοῖς παρὰ τοῦ Δεσπότη... παρασχεθεῖσιν⁷⁵.

4. Μοναχὸς χειροτονηθεὶς πρεσβύτερος. Ἡ πολιτειακὴ νομοθεσία πρὸ τῆς ἐν Χαλκηδόνι Συνόδου ἐπέτρεψε στὸν ἐπίσκοπο τὴν χειροτονία μοναχῶν⁷⁶ πρὸς ποιμαντικὴν ἐπικουρία τῆς ἐπισκοπῆς του μόνον ἐν περιπτώσει ἐλλείψεως κληρικῶν⁷⁷. ἡ διάταξη αὐτὴ εἰσάγει ρύθμιση ἐξαιρετικῆς περιπτώσεως, καθὼς ὁ κόσμος διακονεῖται ὑπὸ τοῦ κοσμικοῦ κλήρου⁷⁸, ἀλλ' ἡ σπάνις τῶν κληρικῶν ἐξωθεῖ τὸν νομοθέτη στὴν παραχώρηση ἐξαιρέσεως, δηλ. τὴν χειροτονία ἀκόμη καὶ μοναχικοῦ κλήρου ἐν τῷ κόσμῳ. Αὐτὴ ἡ ρύθμιση ἀντανაკλᾷ τὴν ἐγκαινισθεῖσα ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ Δ' αἰ. τάση ἐνισχύσεως τοῦ κλήρου διὰ μοναχῶν ἀρχικῶς στὴν Αἴγυπτο καὶ βαθμηδὸν στὴν Παλαιστίνη καὶ Συρία καὶ σὲ ἄλλες περιοχές, ὅπου ὑπῆρχαν ὁμορες μοναστικὲς κοινότητες⁷⁹. Στὴν δὲ

⁷⁵ Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς τὴν Γένεσιν*, 37.5 (PG 53.348).

⁷⁶ Κατὰ τὴν πρώϊμη ἐποχὴ «λαϊκοί... ἦσαν καὶ οἱ μοναχοί»: Πετρακάκος, *Μοναχικοὶ θεσμοί*, σ. 86. «Οἱ μοναχοὶ δὲν συνιστῶσιν ἰδιαιτέραν τρίτην τάξιν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐκ θεοῦ δικαίου...» «...τοῦ μοναχικοῦ βίου διατηροῦντος ἐν τῇ Ἀνατολῇ τὸν λαϊκὸν αὐτοῦ χαρακτήρα.», Καρμίρης Ι., *Ὁρθόδοξος Ἐκκλησιολογία*, Αθήναι, 1973, σ. 368 καὶ 494. Βλ. ὅμως τὴν διάκριση τῆς μοναχικῆς τάξεως ἀπὸ τῶν λαϊκῶν καὶ τῶν κληρικῶν ἐν Milaš, *Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον*, σ. 938 σημ. 9· Ροδόπουλος, *Ἐπιτομή*, σ. 115 ἀλλὰ καὶ 126.

⁷⁷ C.Th.16.2.32 καὶ 9.40.16.2 (Mommmsen, *Theodosiani libri XVI* (ἔ.ἀ. σημ. 52), σ. 846 καὶ 505· πβ. SC 497.184-185 καὶ 531.204-205 [Seeck, *Regesten*, σ. 295]). Πετρακάκος, *Μοναχικοὶ θεσμοί*, σ. 133 σημ. 18, καὶ σ. 65 σημ. 15. Τοῦτο βεβαίως δὲν ἰσχύει μετὰ τὴν εἰσαγωγή τοῦ κανόνος 6 Δ' Οἰκ. Συνόδου, καθὼς οἱ μοναχοὶ χειροτονοῦνται ἀποκλειστικῶς γιὰ τὶς λειτουργικὲς ἀνάγκες μόνον τῆς μονῆς τους καὶ αὐτὸ ἴσως νὰ συνδέεται μὲ τὴν ἐν C.1.4.6 ἀπάλειψη τοῦ C.Th.9.40.16.2 in fine.

⁷⁸ Ὁ κοσμικὸς κληρὸς εἶναι εἴτε ἐγγαμος εἴτε ἄγαμος, ὅπως μαρτυρεῖται π.χ. στοὺς ἀποστολικοὺς κανόνες 5 καὶ 51 ἀντιστοίχως (SC 336.276¹⁷⁻¹⁹ καὶ 336.294²⁵²⁻²⁵⁸). Περὶ τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν καὶ τῆς ἀποδόσεώς τους στὸν συμπληρῆτὴ Ἰουλιανὸν τὸν Νεοαρειανὸ βλ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία*, II, §91β', σ. 438-440· πβ. ὅμως καὶ τὴν μακρὰ εἰσαγωγή τοῦ Metzger M., *Les Constitutions Apostoliques*, I, [SC 320], Paris, 1985, σ. 13 κέξ. (ἰδίως σ. 54-62). Οἱ Ἀποστολικὲς Διαταγές, πλὴν τοῦ 47^{ου} κεφαλαίου τοῦ 8^{ου} βιβλίου, δηλ. τῶν Ἀποστολικῶν Κανόνων, δὲν ἐπεκυρώθησαν ὑπὸ τῆς Πενθέκτης Συνόδου (691/2 μ.Χ.) λόγῳ τοῦ ἀμφιβόλου ὀρθοδοξίας περιεχομένου τους (καν. 2 [ACO II.2.4.24⁶⁻¹³]). βλ. Μενεβίσογλου, *Εἰσαγωγή*, σ. 101 κέξ.· Metzger M., «La théologie des Constitutions apostoliques par Clément», *Revue des Sciences Religieuses* 57 (1983) 29-49, 112-122, 169-194, 273-294· Γιαννόπουλος Β., «Ἡ Πενθέκτη Σύνοδος καὶ αἱ Διαταγαὶ τῶν Ἀποστόλων», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* 32 (1997) 281-302. Περὶ ἐγγάμου καὶ ἀγάμου κλήρου βλ. Χριστοδούλου Α., *Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον*, Κωνσταντινούπολις, 1896, σ. 255 κέξ.· Σακκελαρόπουλος Μ., *Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον*, Αθήναι, 1898, §41, σ. 155-160.

⁷⁹ Παπανικολάου Φ., *Ἡ ἔρημος καὶ ἡ πόλις στὴν ἀσκητικὴ γραμματεία τῶν πρώτων αἰώνων*, ἐκδ. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη, 2000, σ. 392-412· Rapp C., *Holy bishops in late antiquity*, [Transformation of classical heritage, 37], Berkeley, 2005, σ. 147-149· Παναγιωτάκος, *Δίκαιον μοναχῶν*, σ. 120 σημ. 4.

ταραγμένη υπό τῶν αἰρέσεων σύνοδο τῆς Καρχηδόνος τοῦ 401⁸⁰ μαρτυρεῖται ἡ περίπτωση μοναχῶν νὰ μετακινοῦνται πρὸς χειροτονίαν ἐντασσόμενοι σὲ κλῆρο ξένων ἐπισκοπῶν⁸¹.

Ἄν καὶ ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ δὲν ἀποκλείεται ἡ «φιλόσοφος ἱερωσύνη»⁸², στὶς τάξεις ὡστόσο τῶν μοναχῶν ἡ ἀντίδραση ἀνεφάνη δι' ἀποφυγῆς τῆς κλήσεως πρὸς τὴν ἱερωσύνη, τὴν ὁποίαν θεωροῦσαν ἀσύμβατη πρὸς τὴν μοναχικὴ ἀποταγή⁸³. Ὁ Παχώμιος δίδασκε ὅτι ἀρχὴ λογιμοῦ φιλαρχίας ὁ κλῆρος ὧν τοὺς καρποὺς ἀφανίζει τῶν μοναχῶν καὶ κήρυττε ἀγαθὸν εἶναι μὴ ζητεῖν ἀρχὴν καὶ δόξαν⁸⁴. ὁ δὲ συγγραφεὺς τῶν Ἀσκητικῶν διατάξεων διεῖδε τὸν κίνδυνο τῆς ἀποσπάσεως τῶν μοναχῶν ἐκ τῆς ἡσυχίας διὰ τῆς εἰς τὸν κλῆρον εἰσαγωγῆς καὶ ἐξ αὐτοῦ τοῦ λόγου ἀπέτρεπε αὐτοὺς ἀπὸ τὴν χειροτονία⁸⁵. Γι' αὐτὸ ὁ μοναχὸς Αὐξέντιος ἀρνεῖται τὴν χειροτονία φάσκων μὴ εἶναι μοναχῶν τὸ διδάσκειν, ἀλλὰ μᾶλλον τὸ διδάσκεισθαι⁸⁶, ἐνῶ δὲν ἐλλείπουν

⁸⁰ Περὶ τῆς ἐν Καρχηδόνι συνόδου τῆς 13-09-401 βλ. Hefele Ch., *History of the councils of the church*, II, (μτφρ. H. Oxenham), Edinburgh, 1876, §113, σ. 421-426· περὶ τῶν κανόνων αὐτῆς βλ. Μενεβίσογλου, *Εἰσαγωγή*, σ. 459-460. Περὶ δὲ τῆς αἰρέσεως τοῦ δονατισμοῦ βλ. Φειδᾶς Β., *Ἱστορία*, I, σ. 306-310· Σκουτέρης Κ., *Ἱστορία δογμάτων*, II, Ἀθήναι, 2004, σ. 670.

⁸¹ Σφίζεται ὡς κανὼν 80 τῆς ἐν Καρχηδόνι συνόδου τοῦ 419 (Joannou, *Discipline générale antique*, I/2, σ. 321 [πβ. CCSL 149.204])· πβ. Παναγιωτάκος, *Δίκαιον μοναχῶν*, σ. 157 σημ. 1, σ. 167 σημ. 5, καὶ σ. 174 σημ. 2.

⁸² Γρηγόριος Ναζιανζηνός, *Λόγος* (21) εἰς Ἀθανάσιον, 19: «Τούτοις ὁμιλήσας ὁ μέγας Ἀθανάσιος, ὥσπερ τῶν ἄλλων ἀπάντων μεσίτης καὶ διαλλακτῆς ἦν, τὸν εἰρηνοποιήσαντα τῷ αἵματι τὰ διεστῶτα μιμούμενος· οὕτω καὶ τὸν ἐρημικὸν βίον τῷ κοινωνικῷ καταλλάττει· δεικνύς, ὅτι ἔστι καὶ ἱερωσύνη φιλόσοφος, καὶ φιλοσοφία δεομένη μυσταγωγίας.», PG 35.1104AB· πβ. τὴν «μοναχικὴ φιλοσοφία» ἐν Ν.5.3 (CIC 3.31²⁴ [Reg. 1054]).

⁸³ Brakke D., *Athanasius and the politics of asceticism*, Oxford, 1995, σ. 102-104. Πβ. ὅτι ἡ ἄσκησις ἐθεωρεῖτο ἀσύμβατος καὶ πρὸς τὴν ἱεραποστολή: Γιαννουλάτος Α., *Μοναχοὶ καὶ ἱεραποστολή*, [Ορθόδοξη μαρτυρία, 100], ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα, 2008, σ. 50-55.

⁸⁴ *Βίος Παχωμίου*, 27: Halkin F., *Le corpus athénien de saint Pachôme*, [Cahiers d'Orientalisme, 2], Genève, 1982, σ. 19· Halkin F., *Sancti Pachomii vitae graecae*, [Subsidia Hagiographica, 19], Bruxellis, 1932, σ. 16-17 (§27), 190-191 (§23), 431-432 (§32)· πβ. τὴν διατύπωση τοῦ κανόνος 17 τῆς ἐν Νικαίᾳ Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (787): «Ὅτι τινὲς τῶν μοναχῶν καταλιπόντες τὰ ἑαυτῶν μοναστήρια, ἐφιέμενοι ἄρχειν καὶ τὸ ὑπακοῦειν ἀνανόμενοι...», ACO II.3.3.918⁶⁻⁷. Περὶ ἀποφυγῆς τῆς χειροτονίας ὡς εἰσαγωγῆς στὸν πειρασμὸ τῶν ἀξιωματίων πβ. Ωριγένης, *Κατὰ Κέλσου*, 3.9: «...διὰ τὸ δοξάριον προῖστασθαί τινος τῆς κατὰ Χριστιανοὺς διδασκαλίας...», SC 136.30¹⁶⁻¹⁷. Περὶ τοῦ παχωμιανοῦ μοναχικοῦ συστήματος βλ. Deseille P., *Ὁ παχωμιακὸς μοναχισμὸς*, (μτφρ. Ν. Μπαρούσης), ἐκδ. Τήνος, Ἀθήναι, 1992.

⁸⁵ *Ἀσκητικαὶ Διατάξεις*, 9 : «Κλῆρον μέντοι, ἢ προστασίας ἀδελφῶν ἐφίεσθαι τὸν ἀσκητὴν οὐδαμῶς προσήκει. Διαβολικὸν γὰρ τὸ νόσημα, καὶ φιλαρχίας τὸ ἐγκλημα.», PG 31.1369C. Περὶ τοῦ ἔργου τούτου τοῦ Δ' αἰ. βλ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία*, II, σ. 401· Gribomont J., *Histoire du texte des Ascétiques de Saint Basile*, Louvain, 1953, *passim*.

⁸⁶ Συμεῶν Μεταφραστής, *Βίος Αὐξεντίου*, 23 (PG 114.1396D). Πβ. τὴν διατύπωση τοῦ καν. 2 τῆς ἐν ΚΠόλει Συνόδου τοῦ 879/880: «Αἱ γὰρ τῶν μοναχῶν συνθήκαι ὑποταγῆς ἐπέχουσι λόγον καὶ μαθητείας, ἀλλ' οὐχὶ διδασκαλίας ἢ προεδρίας, οὐδὲ ποιμαίνειν ἄλλους, ἀλλὰ ποιμαίνεσθαι ἐπαγγέλλονται.», CCCOGD 4.39⁶⁹⁻⁷².

καὶ ἀκρότητες, ὅπως τοῦ ὠτοτμήτου ἀββᾶ Ἀμμωνίου, ὁ ὁποῖος ἀπηλλάγη διὰ παντός ἀπὸ ἐνδεχομένη χειροτονία ἀποτεμῶν τὸ οὖς⁸⁷.

Στὴν ἀπόπειρα ὡστόσο συμβιβασμοῦ τῆς ἱερωσύνης καὶ τῆς μοναχικῆς ιδιότητος κεφαλαιώδους σημασίας ἀναδεικνύεται ἡ ἀπόφαση τῆς Δ' Οἰκ. Συνόδου (κανῶν 6⁸⁸ καὶ 8⁸⁹), νὰ παύσει τις ἀπολελυμένες χειροτονίες μοναχῶν καὶ νὰ ὑπαγάγει τοὺς χειροτονημένους μοναχοὺς ὑπὸ τὸν ἐπιχώριο ἐπίσκοπο. Πιθανὸν σχετικὲς ἐκτροπὲς μοναχῶν νὰ συνέβαλαν στὴν διατύπωση αὐτῶν τῶν κανόνων⁹⁰, ἀλλὰ τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ ἐντάσσεται ὁ χειροτονούμενος μοναχὸς στὸν τοπικὸ κλῆρο ὑπὸ τὸν ἐπίσκοπο καὶ οἱ χειροτονίες μοναχῶν νὰ ἀφοροῦν ἀποκλειστικὰ τὴν μονὴ ἐγκαταβίωσης τους, δηλ. μοναχὸς νὰ χειροτονεῖται μόνον πρὸς κάλυψη τῶν λατρευτικῶν ἀναγκῶν τῆς μονῆς του (καν. 4 καὶ 6) κατὰ τὴν γενικὴ ἀρχή: *μηδένα ἀπολελυμένως χειροτονεῖσθαι*⁹¹. Σημαντικὸ στοιχεῖο

⁸⁷ Σωζομενός, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, 6.30.4 (GCS 4.285¹ [:SC 495.410])· πβ. Νικηφόρος Κάλλιτος Ξανθόπουλος, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, 11.37 (PG 146.705).

⁸⁸ «Μηδένα δὲ ἀπολελυμένως χειροτονεῖσθαι μήτε πρεσβύτερον μήτε διάκονον μήτε ὄλωσ τινὰ τῶν ἐν τῷ ἐκκλησιαστικῷ τάγματι, εἰ μὴ ἰδικῶς ἐν ἐκκλησίᾳ πόλεως ἢ κώμης ἢ μαρτυρίῳ ἢ μοναστηρίῳ ὁ χειροτονούμενος ἐπικηρύττοιτο. Τοὺς δὲ ἀπολύτως χειροτονούμενους ὥρισεν ἡ ἀγία σύνοδος ἄκυρον ἔχειν τὴν τοιαύτην χειροθεσίαν καὶ μηδαμοῦ δύνασθαι ἐνεργεῖν ἐφ' ὕβρει τοῦ χειροτονήσαντος.», CCCOGD 1.141. Βλ. Bright, *Canons*, σ. 166-168· L'Huillier, *Disciplinary work*, σ. 223-225. Ἡ ἀπολελυμένη χειροτονία εἶναι ἀνυπόστατη (Παναγιωτᾶκος, *Δίκαιον μοναχῶν*, σ. 50 σημ. 4)· βλ. Ζωναρᾶς: «...τὸν χειροτονηθέντα... ὡς μὴ χειροτονηθέντα λογιζέσθαι.», ΡΠ 2.132. Περὶ ἀντιστοιχῶν ρυθμίσεων τῆς πολιτειακῆς νομοθεσίας βλ. Παπαγιάννη Ε., *Τὰ οἰκονομικὰ τοῦ ἐγγάμου κλήρου στὸ Βυζάντιο*, [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte–Athener Reihe, 1], ἐκδ. Σάκουλας, Ἀθήνα-Κομοτηνὴ, 1986, §6-7, σ. 49 κέξ.

⁸⁹ «Οἱ κληρικοὶ τῶν... μοναστηρίων... ὑπὸ τῶν ἐν ἐκάστη πόλει ἐπισκόπων τὴν ἐξουσίαν κατὰ τὴν τῶν ἀγίων πατέρων παράδοσιν διαμενέτωσαν...», CCCOGD 1.141⁵⁴⁷⁻⁵⁵¹. Βλ. Bright, *Canons*, σ. 171-172· L'Huillier, *Disciplinary work*, σ. 228-229. Ὁ δὲ Ζωναρᾶς γράφει ὅτι στὸν ὄρο κληρικοὶ τοῦ κανόνος περιλαμβάνονται μόνον οἱ ἐκ τῶν μοναχῶν τῆς μονῆς κληρικοί: «Ἐπεὶ οὖν καὶ οἱ μοναχοὶ χειροτονούμενοι τῆς μονῆς τῆσδε ὀνομάζονται ἱερεῖς ἢ διάκονοι,... εἰκότως κεκληρῶσθαι ἕκαστος τῇ μονῇ, ἢ ὀνομάσθησαν, ἐνομίζοντο, καὶ κληρικοὺς καὶ αὐτοὺς οἱ τῆς συνόδου θεῖοι Πατέρες ἐκάλεσαν.» (ΡΠ 2.235)· πβ. Βαλσαμών: «...καὶ οἱ χειροτονούμενοι μοναχοὶ κληρικοὶ λεγόνται...» (ΡΠ 2.231), ἀλλὰ καὶ Πετρακάκος, *Μοναχικοὶ θεσμοί*, σ. 122-123. Προφανῶς οἱ ἄνευ ἱερωμένου μοναχοῦ μονὲς ἐξυπηρετοῦσαν τὶς λειτουργικὲς ἀνάγκες διὰ τεταγμένου πρὸς τοῦτο κοσμικοῦ πρεσβυτέρου· βλ. Παπαγιάννη, *Οἰκονομικὰ ἐγγάμου κλήρου* (ἔ. ἀ. σημ. 88), §1, σ. 3· Κονιδάρης, *Δίκαιον* (ἔ.ἀ. σημ. 46), §39, σ. 244 σημ. 7.

⁹⁰ Canivet P., *Le monachisme syrien selon Théodore de Cyr*, [Théologie historique, 42], Paris, 1977, σ. 233· L'Huillier, *Disciplinary work*, σ. 228· Φειδᾶς, *Ἱστορία*, I, σ. 945. Βλ. περιπτώσεις ἀπολελυμένων χειροτονιῶν μοναχῶν ἐν Bright, *Canons*, σ. 167.

⁹¹ Κανὼν 6 τῆς Δ' Οἰκ. Συνόδου (CCCOGD 1.141⁵²¹⁻⁵²²). Ὑπὸ τοῦ κανόνος ἀπαριθμοῦνται οἱ πρεσβύτεροι, οἱ διάκονοι καὶ οἱ κατώτεροι κληρικοὶ (τῶν ἐν τῷ ἐκκλησιαστικῷ τάγματι, βλ. Παπαδόπουλος Χ., «Περὶ χωρεπισκόπων καὶ τιτουλαρίων ἀρχιερέων ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ», *Ἐκκλησία* 13 (1935) 57-60 καὶ 65-66 καὶ 73-75, σ. 66), περὶ τῶν ὁποίων πβ. τὸν καν. 14 τῆς Ζ' Οἰκ. Συνόδου περὶ χειροθεσίας μοναχοῦ ὡς ἀναγνώστου πρὸς λειτουργικὴ διακονία ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον τῆς μονῆς του: «Ἀναγνώστου δὲ χειροθεσίαν ἄδειά ἐστι ἐν ἰδίῳ μοναστηρίῳ καὶ μόνῳ ἐκάστῳ ἡγουμένῳ ποιεῖν...», ACO II.3.3.914¹⁹⁻²⁰· βλ. καὶ τὴν

αὐτῆς τῆς παραδόσεως ἐρμηνεύεται καὶ σὲ ὑστεροβυζαντινὴ πατριαρχικὴ ἀπόφαση, ἢ ὁποῖα χορηγεῖ μὲν ἄδεια χειροτονίας μοναχοῦ στὴν μονὴ του ἀλλὰ μὲ τὴν ἀξιωματικὴν σημεῖωση, ὅτι αὐτὸ ἐπιτρέπεται νὰ τελεσθεῖ, ἐφόσον παρουσιασθεῖ λειτουργικὴ ἀνάγκη τῆς μονῆς, στὴν ὁποῖαν καὶ θὰ κληθεῖ διὰ τῆς χειροτονίας του νὰ συνδράμει ὡς κληρικός (ὅτε δεήσει τοιγαροῦν καὶ γενήσεται χρεια, χειροτονηθήσεται ἀκωλύτως)⁹². Κατὰ δὲ τὴν μεταγενέστερη τῆς Χαλκηδόνος πολιτειακὴ νομοθεσία ὁ Ἰουστινιανὸς θὰ ὑπενθυμίσει σὲ ὄσους μοναχοὺς χειροτονοῦνται κληρικοὶ ὅτι ἐπιβάλλεται ἐκ τῆς μοναχικῆς ιδιότητος ἢ διαφύλαξη τῆς ἀποταγῆς καὶ ἢ τήρηση τῶν μοναχικῶν ἐπαγγελιῶν, ὥστε νὰ μποροῦν μὲν ἀκωλύτως νὰ φέρουν τὴν ἱερωσύνη, ἀλλὰ χωρὶς ὅμως νὰ διακινδυνεύουν τὴν μοναχικὴ ἀσκησι⁹³.

5. Πρεσβύτερος ἀποκαρεῖς μοναχός. Ἡ ἀποταγὴ πρεσβυτέρου καὶ ἡ κουρά του ὡς μοναχοῦ, λόγω τῆς συμπτώσεως τῶν ιδιοτήτων τοῦ κληρικοῦ καὶ τοῦ μοναχοῦ στὸ αὐτὸ πρόσωπο, ἐνέπνεε ἀρκετὸ προβληματισμὸ ὡς πρὸς τὸ συμβατὸν αὐτῶν ἀκόμη καὶ στὸ μεταίχιμο τοῦ ΙΑ' πρὸς τὸν ΙΒ' αἰ. Σὲ κανονικὲς ἐρωταποκρίσεις ἐμφανίζεται ἡ ἐρώτησις: «*Ἰερεὺς ἐὰν ἀποκαρῆ, ἔστιν ἄξιος ἱερουργῆσαι;*», στὴν ὁποῖα ὁ Πέτρος Χαρτοφύλαξ καταφατικῶς ἀποκρίνεται: «*Ἐὰν καὶ πρώην ἦν ἄξιος, οὐ κωλύεται διὰ τῆς ἀποκάρσεως*»⁹⁴. Ὁ δὲ ὀξυνούστατος Βαλσαμῶν σὲ σχολίῳ

μεθ' ἱστορικῆς διασαφήσεως ἐρμηνεία τοῦ Βαλσαμῶνος: «*Ὅτι δέ, ὡς εἶκε, δυσχερὲς εἶναι τοῦτο τοῖς μοναχοῖς ἐνομίσθη, τὰς ἐρήμους κατοικοῦσι κατὰ πολὺ, καὶ μὴ δυναμένοις τὰς πόλεις περιέρχεσθαι, καὶ τοῖς ἐπισκόποις ἐντυγχάνειν εὐχερῶς, ἐνεδόθη τοῖς ἡγουμένοις, τοῖς σφραγισθεῖσι παρὰ τῶν ἐπισκόπων, πρεσβυτέροις οὖσιν, ἐξ ἀνάγκης ἀναγνώστας ποιεῖν μοναχοὺς ἐν τῷ ἰδίῳ μοναστηρίῳ, ἐφ' ᾧ ἀκωλύτως ἀναγινώσκειν τούτους ἐπ' ἄμβωνος τὰς θείας Γραφάς.*», ΡΠ 2.616-617· ἡ δὲ παράδοσις τοῦ ψευδο-Νικηφόρου προσθέτει καὶ τὸν ὑποδιάκονο στὴν ἀπόκρισις 6: «*Ὁ ἔχων εὐχὴν ἡγουμένου, πρεσβύτερος ὢν, χειροτονεῖ ἀναγνώστην καὶ ὑποδιάκονον ἐν τῇ ἰδίᾳ μονῇ.*», ΡΠ 4.427· περὶ τοῦ ψευδο-Νικηφόρου βλ. Τρωϊᾶνος, Πηγές, §4.6.14, σ. 210-211.

⁹² Miklosich-Müller, *Acta et diplomata* (ἔ.ἀ. σημ. 72), I (1860), σ. 573 (§313). Σὲ ἄλλῃ περιπτώσει ἡ πατριαρχικὴ σύνοδος δὲν ἐπιτρέπει τὴν χειροτονία μοναχοῦ κρῖνουσα αὐτὸν ἀνάξιον τῆς ἱερωσύνης: CFHB 19/3.158⁴⁷⁻⁴⁸ (§200).

⁹³ N.5.8 (CIC 3.33²⁷⁻³⁰ [Reg. 1054])· πβ. τὴν πολιτεία τοῦ ἀββᾶ Ἀκκακίου τοῦ ἐπὶ 58 ἔτη ἐπισκόπου Βεροῖας: Θεοδώρητος Κύρρου, *Φιλόθεος Ἱστορία*, 2.9: «*...οὐκ εἶασε μὲν τῆς ἀσκητικῆς πολιτείας τὸ εἶδος, ἀσκητικὴν δὲ καὶ πολιτικὴν ἐκέρασεν ἀρετὴν· καὶ τῆς μὲν τὴν ἀκρίβειαν, τῆς δὲ τὴν οἰκονομίαν λαβῶν, εἰς ἐν τὰ διεστῶτα συνήγαγεν.*», SC 234.216¹⁴⁻¹⁷. Περὶ τῆς χειροτονίας μοναχῶν κατὰ τὴν ἀγιολογικὴ γραμματεία τῆς μεταϊουστινιάνειας ἐποχῆς βλ. Patlagean E., «*Ἀγιοσύνη καὶ ἐξουσία*», *Κοινωνίες καὶ ἅγιοι*, ἐκδ. Νῆσος, Ἀθήνα, 2012, σ. (199-230) 206.

⁹⁴ ΡΠ 5.371 (:PG 119.1096AB)· Benešević V., *Otvety Petra Hartofilaksa*, [Mémoires de l'Académie impériale des sciences de St.-Petersbourg, 8e série. Classe historico-philologique, 8/14], St. Pétersbourg, 1909, σ. 8. Βλ. καὶ τὴν πρὸς Μάρκον Γ' Ἀλεξανδρείας ἀπόκρισις ἀρ. 9 in fine: «*...πάντως οἱ ἱερεῖς καὶ ἀπλῶς οἱ τοῦ βήματος, ἀπαρεμποδίστως καὶ μετὰ τὴν ἀπόκαρσιν τὰ τῶν βαθμῶν ἐνεργήσουσι δίκαια...*», ΡΠ 4.453· Grumel - Darrouzès, *Regestes*, I/2-3, σ. 595-597 (ἀρ. 1184· πβ. δὲ καὶ ἀρ. 978 καὶ τὶς ἐκεῖσε παραπομπές). Περὶ τῶν ἀποκρίσεων Πέτρου καὶ Μάρκου βλ. Τρωϊᾶνος, Πηγές, § 5.7, σ. 341 καὶ 347 ἀντιστοίχως.

του στόν καν. 2 τῆς ἐν ΚΠόλει Συνόδου τοῦ 879/880⁹⁵ σημειώνει: «Εἰ δέ τις καὶ περὶ τῶν ἀποκειρομένων ἱερέων ἐρωτήσῃ, πῶς μετὰ τὴν ἀπόκαρσιν ἱερουργοῦσι, καὶ οὐ παύονται, ἀκούσει μὴ διδασκάλους εἶναι τοὺς ἱερεῖς⁹⁶, καὶ διὰ τοῦτο μηδὲ τὰ τοῦ κανόνος χώραν ἔχειν ἐπ' αὐτοῖς»⁹⁷. Ἐπικρατεῖ λοιπὸν ὡς ἀνεκτὴ ἢ σύμπτωση τῆς ἱερατικῆς μὲ τὴν μοναχικὴ ἰδιότητα, ἀφοῦ θεωρήθηκε ὅτι ἡ μοναχικὴ ἀποταγὴ τελικῶς δὲν ἐπάγει ὀλοκληρωτικὴ ἀνάσχεση ἀσκήσεως τῆς ἱερωσύνης (τοῦλάχιστον τοῦ διακόνου καὶ τοῦ πρεσβυτέρου)⁹⁸, ἡ ὁποία βεβαίως μετὰ τὴν ἀπόκαρση θὰ ἀναφέρεται στὶς λειτουργικὲς ἀνάγκες τῆς μονῆς καὶ ὄχι στὸ θυσιαστήριον τοῦ πρῶην κοσμικοῦ (λαϊκοῦ) ἱερέως⁹⁹.

Στὴν ἀσκητικὴ γραμματεία τοῦτο διαφαίνεται ἀπὸ τὴν ἀποδοχὴ ὑπὸ τοῦ Παχωμίου κληρικῶν, οἱ ὁποῖοι περιβληθέντες τὸ μοναχικὸ σχῆμα ἀνελάμβαναν τὴν λατρεία ἐντὸς τῶν κοινοβίων¹⁰⁰: «Ὅτε δὲ παρεγένετό τις κληρικὸς βουλόμενος παρ' αὐτοῖς εἶναι μοναχός, τῇ μὲν τάξει τῆς ἱερωσύνης νομίμως ὑποτασσόμενος τῷ νόμῳ τοῦ Θεοῦ τὴν ἰδίαν ἐτέλει λειτουργίαν· κατὰ δὲ τοὺς κανόνας τῆς συστάσεως τῶν ἀδελφῶν ἐκουσίως ὡς πάντες ὑπήκοος κἀκεῖνος ἐγίνετο»¹⁰¹. Ἡ δὲ σύνοδος τοῦ 380 στὴν Caesaraugusta τῆς Ἰσπανίας ἀπεφάσισε (πρὸς καταπολέμησιν τοῦ πρισκιλλιανισμοῦ)¹⁰² νὰ ἀφορίζεται ὁ κληρικὸς ὁ γινόμενος ἐξ ὑπερηφανίας (*propter luxum vanitatemque*) μοναχός (κανὼν 6¹⁰³). Σὲ ἀργοὺς ὥστόσο κληρικοὺς ἐνώπιον

⁹⁵ CCCOGD 4.38-39· «Καὶ ὁ κανὼν οὗτος ἐψηφίσθη σκέψεως γενομένης ἐν τῇ συνόδῳ περὶ τῆς ποινῆς ἣτις ἐπρόκειτο ὅπως ἐπιβληθῇ εἰς τὸν... ἐπίσκοπον Σμύρνης Μητροφάνην.», Μενεβίσογλου, *Εἰσαγωγή*, σ. 509.

⁹⁶ Περὶ τῆς διδακτικῆς καὶ τοῦ πρεσβυτέρου λειτουργίας πβ. τὸν ἀποστολικὸν καν. 58: «Ἐπίσκοπος ἢ πρεσβύτερος ἀμελῶν τοῦ κλήρου ἢ τοῦ λαοῦ καὶ μὴ παιδεύων αὐτοὺς τὴν ἐνσέβειαν ἀφορίζεσθω, ἢ ἐπιμένων τῇ ῥαθυμίᾳ καθαιρείσθω.», SC 336.296, καὶ τὸ σχόλιον τοῦ Ζωναρά: «...ὁμοίως καὶ οἱ πρεσβύτεροι· διδακτικούς γὰρ εἶναι καὶ τούτους ἀπαιτεῖ ὁ κανὼν.», ἀλλὰ καὶ τὸ τοῦ Βαλσαμώνος: «...οἱ πρεσβύτεροι γὰρ καὶ κατὰ προτροπὴν ἐπισκοπικὴν, καὶ οὐκ οἴκοθεν διδάσκουσι.» (ΡΠ 2.75-76).

⁹⁷ ΡΠ 2.710

⁹⁸ Λεονταρίτου, Πληροφορίες (ἔ.ἀ. σημ. 4), σ. 28-29 (§5)· Παναγιωτάκος, *Δίκαιον μοναχῶν*, σ. 46-47.

⁹⁹ Μιχαήλ Γ' ὁ τοῦ Ἀγχιάλου: «...ἀπὸ μόνον λαϊκῶν ἱερέων τὰς διακονίας συνίστασθαι, καὶ τοὺς μοναχοὺς παρὰ ταῖς οἰκείαις προσεδρεύειν μοναῖς...», PG 119.793C καὶ ΡΠ 1.41 (πβ. PG 104.985B)· βλ. Grumel - Darrouzès, *Regestes*, I/2-3, σ. 563 (ἀρ. 1141)· deMeester, *Monachicus status*, σ. 179 καὶ 390.

¹⁰⁰ Πβ. ὅμως περὶπτωσιν μὲ ἐπιμέμπτους μοναχοὺς, οἱ ὁποῖοι ἐκβληθέντες μὲν ἐκ τῆς μονῆς μετέβησαν εἰς τὸν κόσμον, χειροτονηθέντες δὲ ἐπέστρεψαν ὡς κληρικοὶ εἰς τὴν μονὴν αὐτῶν: Κανὼν 4β' Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας (Joannou, *Discipline générale antique*, II, σ. 282).

¹⁰¹ Βίος Παχωμίου, 27 (Halkin, *Le corpus* (ἔ.ἀ. σημ. 84), σ. 19).

¹⁰² Περὶ τῆς συνόδου βλ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία*, II, § 93, σ. 443-444· Hefele, *History* (ἔ.ἀ. σημ. 80), §91, σ. 292-293· περὶ δὲ τῆς αἰρέσεως τοῦ πρισκιλλιανισμοῦ βλ. Σκουτέρης Κ., *Ἱστορία δογμάτων*, II, Ἀθῆναι, 2004, σ. 671-672.

¹⁰³ Vives J., *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, [España Cristiana. Textos, 1], Madrid, 1963, σ. 17.

μόνου ένός ένεργου άναφέρεται και ό Παλλάδιος Έλενοπόλεως καταγράφοντας στην Νιτρία όκτώ πρεσβύτερους, έκ τών όποιών όμως μόνον ό γηραιότερος αυτών έκάλυπτε τις λειτουργικές άνάγκες του πολυδήμου μοναστικού όρους¹⁰⁴.

6. Μοναχική παράδοση. Έπιβεβαιώθηκε λοιπόν δια της Δ' Οίκ. Συνόδου ή έκκλησιολογική ένταξη του μοναχισμού στο σώμα της τοπικής έκκλησίας υπό τον έπίσκοπο και έπαναδιατυπώθηκε ή έκ τών μοναχικών έπαγγελιών άπορρέουσα άπαγόρευση έξόδου έκ της μονής με μόνη έξαίρεση, άν έχει έκδοθει προηγουμένη άδεια του έπισκόπου αλλά και του ήγουμένου δια χρείαν άναγκαίαν· άρα οί μοναχοί ως θεωρούμενοι και πριν θανείν θνήσκοντες άρετής νόμω¹⁰⁵ έπιτρέπεται να έξέλθουν της μονής μόνο σε περίπτωση κατεπειγούσης και άλλως άνυπέρβλητης άνάγκης¹⁰⁶. Έπόμενος τοίς θείοις κανόσι και τοίς άγιωτάτοις πατράσι¹⁰⁷ ό Ίουστινιανός, όπως θα πράξουν και μεταγενέστεροι βασιλείς¹⁰⁸, θεσπίζει προνοείν... τους... έπισκόπους, ίνα μήτε μοναχοί μήτε μονάστριαι είς τας πόλεις περιέρχωνται¹⁰⁹, ώστε να μή φθάσουν στην άθέτηση τών μοναχικών έπαγγελιών τους, άφου τέτοια παρέκκλιση άπό την μοναχική παράδοση δύναται να όδηγήσει μέχρι και την άποξένωση τών μοναχών άπό την μονή τους, όπως λίαν έντόνως άποδοκιμάζεται υπό της Πρωτοδευτέρας Συνόδου (an. 861), ή όποία άναφέρει ότι τέτοιοι μοναχοί τών τριχών... μόνον την άποβολήν ποιούμενοι, εν τοίς οικείοις παρεδρεύουσι, μηδεμίαν τών μοναχών άποπληροῦντες άκολουθίαν ή κατάστασιν (κανών 2)¹¹⁰. Γι' αυτό και ό Αλέξιος Α' Κομνηνός (1081-1118) θρυλείται ότι έφθασε στο σημείο, να άπειλήσει τους άνιάτως διακειμένους επί τας πλατείας τών

¹⁰⁴ Παλλάδιος Έλενοπόλεως, *Λανσαϊκόν*, 7.5: «Οκτώ δε άφηγούμενοι πρεσβύτεροι ταύτης της έκκλησίας είσίν, εν ή μέχρις ου ζή ό πρώτος πρεσβύτερος άλλος ουδείς προσφέρει, ουχ όμιλεϊ, ου δικάζει, άλλ' ήσύχως αυτώ προσκαθέζονται μόνον.», Bartelink G., *Palladio: La storia Lausiaca*, Milano, 1974, σ. 40⁴⁰⁻⁴³. πβ. Chitty D., *The desert a city: an introduction to the study of Egyptian and Palestinian monasticism under the Christian Empire*, Oxford, 1966, σ. 31.

¹⁰⁵ Εγγένιος Πανορμίτης, 14. *Είς τό κοιμητήριον τών μοναχών της μάνδρας*, 12 (Gigante M., *Eugenii Panormitani versus iambici*, [Istituto Siciliano di studi bizantini e neoellenici. Testi e monumenti, 10], Palermo, 1964, σ. 97).

¹⁰⁶ Κουκουλές Φ., *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, VI, [Collection de l'Institut français d'Athènes, 90], Αθήνα, 1955, σ. 93· βλ. την χρείαν σε περίπτωση έπιθέσεως έχθρῶν: Morris R., *Monks and laymen in Byzantium (843-1118)*, Cambridge, 1995, σ. 55.

¹⁰⁷ N.133pr (CIC 3.666²¹⁻²² [Reg. 1192]).

¹⁰⁸ Βλ. π.χ. N.26.6 (an. 1304/6) Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου («Νεαρά» Αθανασίου Α'): «...μοναχοί και μονάστριαι μή διάγειν άτάκτως εν πόλεσιν, άλλ' ως τοίς νόμοις και τοίς κανόσι περι τούτων έξεφωνήθη.», Zachariae a Lingenthal C. E., *Ius Graeco-Romanum*, III, Lipsiae, 1857, σ. 631· βλ. Dölger F., *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453*, IV, München-Berlin, 1960, σ. 47-48 (α. 2295).

¹⁰⁹ N.123.42 (CIC 3.623¹⁰⁻¹² [Reg. 1319]).

¹¹⁰ CCCOGD 4.10⁴⁻⁶.

πόλεων ἀθωνίτας μὲ ρινότμηση¹¹¹. Εἰδικώτερον δὲ ὡς πρὸς τοὺς ἔχοντας τὴν διπλῆ ἰδιότητα τοῦ κληρικοῦ καὶ μοναχοῦ ἰσχύει, πλὴν τῶν ἀνωτέρω, καὶ ἡ ἔνταξή τους στὸν τοπικὸ κλῆρο ὑπὸ τὸν ἐπιχώριον ἐπίσκοπο κατὰ τὴν τῶν ἀγίων πατέρων παράδοσιν¹¹² διὰ τῆς χειροτονίας τους, ἡ ὁποία δὲν εἶναι ἀπολελυμένη, ἐφόσον ὁ μοναχὸς χειροτονεῖται ἀποκλειστικῶς στὴν μονὴ ἐγκαταβιώσεως καὶ μόνον ὅταν ἀνακύψει λειτουργικὴ ἀνάγκη.

Τὴν μέριμνα γιὰ τὴν προστασία τῶν μοναχῶν καὶ γιὰ τὴν κανονικὴ λειτουργία τῶν μονῶν ἡ Ἐκκλησία ἔχει ἀναθέσει στὸν ἐπίσκοπο, ὁ ὁποῖος θὰ ἀποδώσει λόγο ἐπὶ τοῦ φοβεροῦ βήματος τοῦ Θεοῦ γιὰ τὴν πλημμελῆ ἄσκηση τῶν καθηκόντων του κατὰ τὴν διακονία του, ἂν δὲν προστατεύει τοὺς κεχωρισμένους ὅσο οἱ ζῶντες ἐκ τῶν τεθνεώτων¹¹³ μοναχοὺς ἀπὸ τὴν σύμφυση μὲ τὸν κόσμον. Πρὸς πάταξη λοιπὸν τέτοιων φαινομένων, ποὺ ἴστανται σὲ εὐθεῖα ἀντίθεση πρὸς τὰ μοναχικὰ θέσμια ἀλλὰ καὶ γενικῶς πρὸς τὴν ἱερὰ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, ὁ πατριάρχης Μιχαὴλ Γ' ὁ τοῦ Ἀγχιάλου (1170-1178) ἐντέλλεται ἀπὸ μόνον λαϊκῶν ἱερέων τὰς διακονίας συνίστασθαι, καὶ τοὺς μοναχοὺς παρὰ ταῖς οἰκείαις προσεδρεύειν μοναῖς¹¹⁴. Τοὺς δὲ πρὸς ἀμαρτίαν εὐολισθήτους¹¹⁵ προλαμβάνει ἡ Ἐκκλησία, ἡ ὁποία ἀποφθέγγεται συνοδικῶς ὅτι –ἀκόμη καὶ ἂν συμβαίνουν τέτοιες παρεκκλίσεις ἀπὸ τὰ μέλη τῆς¹¹⁶, τὰ ὁποῖα δὲν παύει νὰ πολεμεῖ ἢ διαβρωτικὴ παρπύστασις τῆς ἀμαρτίας¹¹⁷– οὐδὲν... τῶν παρανόμως καὶ

¹¹¹ Meyer P., *Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster*, Leipzig, 1894, σ. 172²⁰⁻²⁸. πβ. Neville L., *Anna Komnene: the life and work of a medieval historian*, Oxford, 2016, σ. 97. Περὶ τοῦ κειμένου βλ. Jordan R., «John of Phoberou», *Strangers to themselves: the byzantine outsider*, [Society for the promotion of byzantine studies, 8], Aldershot, 2000, σ. (61-73) 71 σημ. 45 (βιβλιογραφία). Περὶ δὲ τῆς σωματικῆς ποινῆς τῆς ῥινότμησεως βλ. Τρωϊᾶνος Σ., *Εἰσηγήσεις Βυζαντινοῦ Δικαίου*, ἐκδ. Ἡρόδοτος, Ἀθήνα, 2014, §7.2.3.4.1, σ. 168-170.

¹¹² CCCOGD 1.141⁵⁵⁰⁻⁵⁵¹.

¹¹³ *Ἀσκητικαὶ Διατάξεις*, 20.1: «...κεχωρίσθαι τοσοῦτον τῇ διαθέσει προσήκει, ὅσον τοὺς τεθνεώτας ὁρῶμεν τῶν ζώντων ἀφεστηκότας.», PG 31.1389C.

¹¹⁴ PG 119.793C καὶ PPI 1.41 (πβ. PG 104.985B). Βλ. Grumel - Darrouzès, *Regestes*, I/2-3, σ. 563 (ἀρ. 1141).

¹¹⁵ Βασίλειος Καισαρείας, Ὁμιλία 9: Ὅτι οὐκ ἔστιν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ Θεός, 5 (PG 31.340A).

¹¹⁶ Πβ. π.χ. τῆς μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς τὴν πατριαρχικὴ ἐπιστολὴ (an. 1698) τοῦ Καλλινίκου Β' πρὸς τὸν μητροπολίτη Χίου: «...οἱ μὲν τῶν μοναστηριακῶν ἱερομονάχων ἔνιοι περιερχόμενοι τὴν πολιτείαν καὶ τὰς τῆς ἐπαρχίας χώρας ἐπιτραχήλιον βάλλουσι καὶ εὐλογοῦσι καὶ ἀγιάζουσιν ἀνυποστόλως καὶ ἀντονόμως χωρὶς εἰδήσεως καὶ ἀδείας τῆς ἀρχιερωσύνης σου, πρᾶγμα κατατολμώντες παράνομον ἀναφανδὸν καὶ παρὰ τῶν ἱερῶν κανόνων ἄρδην ἀπηγορευμένον...», Φορόπουλος Ἰ., «Ἐγγραφα τοῦ πατριαρχικοῦ ἀρχιεποφυλακίου», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 19 (1899) 142-143, σ. 142.

¹¹⁷ Περὶ θείων ὀνομάτων, 4.31 in fine: «Διὸ οὔτε ὑπόστασιν ἔχει τὸ κακόν, ἀλλὰ παρπύστασιν τοῦ ἀγαθοῦ ἕνεκα καὶ οὐχ ἑαυτοῦ γινόμενον.», Suchla B., *Corpus Dionysiacum*, I (*Pseudo-Dionysius Areopagita: De divinis nominibus*), [Patristische Texte und Studien, 33], Berlin, 1990, σ. 177¹⁻². Περὶ ἀρεοπαγιτικῶν συγγραμμάτων βλ. Χρήστου Π., *Ἑλληνικὴ Πατρολογία*, V, ἐκδ. Κυρομᾶνος, Θεσσαλονίκη, 1992, σ. 74-100. Περὶ τῆς ἀμαρτίας κατὰ τὴν ὀρθόδοξη παράδοση βλ. Ματσούκας Ν., *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία*, II, ἐκδ. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη, 1988, σ. 202-216.

ἀτάκτως παρυφισταμένων, τὸ πρόκριμα τῶν κανονικῶς συνισταμένων ἀποφέρεσθαι δύναται»¹¹⁸.

¹¹⁸ Κανὼν 7 in fine Πρωτοδευτέρας Συνόδου (CCCOGD 4.15¹¹⁻¹²).

ABBREVIATURAE

- ACO: Schwartz E. et al., *Acta Conciliorum Oecumenicorum*, Berolini - Lipsiae, 1914-.
- B.: Βασιλικά, Scheltema H. – Holwerda D. – van der Wal N., *Basilicorum libri LX. Series A (Textus)*, [Scripta Universitatis Groninganae], Groningen etc., 1953-1988.
- Bright W., *The canons of the first four General Councils*, Oxford, 21892.
- C.: Krueger P., *Codex Iustinianus*, [Corpus Iuris Civilis, II], Berolini 1877.
- CCCOGD: *Corpus Christianorum - Conciliorum Oecumenicorum Generaliumque Decreta*, Turnholti, 2006-.
- CCSL: *Corpus Christianorum, Series Latina*, Turnholti, 1954-.
- CUF 149: Courtonne Y., *Saint Basile, Lettres*, II, [Collection des Universités de France (Les Belles Lettres), Série grecque, 149], Paris, 1961.
- D.: Mommsen Th. - Krueger P., *Iustiniani Digesta*, [Corpus Iuris Civilis, I/1-2], Berolini, 1877.
- deMeester P., *De monachico statu iuxta disciplinam byzantinam*, [Codificazione canonica orientale. Fonti, 2/10], Roma, 1942.
- Grumel V. - Darrouzès J., *Les registes des actes du Patriarcat de Constantinople*, I/2-3, Paris, 21989.
- GCS: *Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte*, Neue Folge, Lipsiae- Berolini, 1995-.
- L'Huillier P., *The Church of the ancients councils (The disciplinary work of the first four Ecumenical Councils)*, N. York, 1996.
- Joannou P., *Discipline générale antique (IIe-IXe s.)*, [Pontificia Commissione per la redazione del codice di Diritto Canonico Orientale. Fonti, 9], I-II, Grottaferrata (Roma), 1962-1964.
- Milaš N., *Τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, (μτφρ. Μ. Ἀποστολόπουλος), [Βιβλιοθήκη Μαρασλή], Ἀθῆναι, 1906.
- N.: Schoell R. – Kroll G., *Novellae*, [Corpus Iuris Civilis, III], Berolini, 1895.
- PG: Migne J.-P., *Patrologiae cursus completus: Series Graeca*, τ. 1-161, Parisiis, 1857-1867.
- Reg.: Lounghis T.– Blysidu B.– Lampakēs S., *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 476 bis 565*, Nicosia, 2005.
- Seeck O., *Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 n. Chr.*, Stuttgart, 1919.
- SC: *Sources Chrétiennes*, Paris, 1941-.
- Wawryk M., *Initiatio monastica in liturgia Byzantina (Officiorum schematis monastici magni et parvi necnon rasophoratus exordia et evolutio)*, [Orientalia Christiana Analecta, 180], Roma, 1968.

Zhukova E., *Γέννηση καὶ ἐξέλιξη τῆς ἀκολουθίας τοῦ μοναχικοῦ σχήματος κατὰ τοὺς Δ' – Ζ' αἰῶνες βάσει ἀγιολογικῶν πηγῶν*, ἐκδ. Ἐπτάλοφος, Ἀθήνα, 2010.

Μενεβίσογλου Π., *Ἱστορικὴ εἰσαγωγή εἰς τοὺς κανόνας τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Στοκχόλμη, 1990.

Παναγιωτάκος Π., *Τὸ δίκαιον τῶν μοναχῶν*, [Σύστημα τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου κατὰ τὴν ἐν Ἑλλάδι ἰσχὺν αὐτοῦ, 4], Ἀθήναι, 1957.

Παπαδόπουλος Σ., *Πατρολογία*, I-III, Ἀθήνα, ἐκδ. Γρηγόρης, Ἀθήνα, 1977-2010.

Πετρακάκος Δ., *Οἱ μοναχικοὶ θεσμοὶ ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ*, I, Λειψία, 1907.

Ροδόπουλος Π., *Ἐπιτομὴ Κανονικοῦ Δικαίου*, ἐκδ. Μυγδονία, Θεσσαλονίκη, 2005.

ΡΠ: Ράλλης Γ.- Ποτλῆς Μ., *Σύνταγμα θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, I-VI, Ἀθήνησιν, 1852-1859.

Τρωϊᾶνος Σ., *Οἱ πηγές τοῦ Βυζαντινοῦ Δικαίου*, ἐκδ. Σάκκουλας, Ἀθήνα-Κομοτηνὴ, 2011.

Φειδᾶς Β., *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, I-III, Ἀθήνα, 2002-2014.

Χριστοφιλόπουλος Ἀ., *Ἑλληνικὸν Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον*, Ἀθήναι, 1965.